

Кароліна Марія де Жезус

Фавела

КАРОЛІНА МАРІЯ де ЖЕЗУС

Як було написано щоденник Кароліни Марії де Жезус

Фавела — бразильське слово, що не піддається точному перекладові. Воно могло б бути синонімом слова злидні. Ось як тлумачить його бразильський словник португальської мови: «Назва одного з «горбів» Ріо-де-Жанейро, царства злиднів, розбою та беззаконня, щось на зразок Двору чудес у Парижі. Взагалі означає місце соціального розкладу, деградації, занепаду».

Спочатку це був лише один «горб», куди приходили відщепенці суспільства, приваблені розкішшю міста, що розкинулося внизу, тягнучись до моря. Місто розросталося, поступово заселялися інші «горби» (Ріо-де-Жанейро лежить між морем і горбами), стаючи новими кварталами бідноти. Всі такі «горби» називалися фавелами.

Та цей процес розкладу не зупинився лише на «горбах» Ріо-де-Жанейро, колишньої столиці Бразилії. Він поступово захоплював занедбані околиці всіх великих бразильських міст і скрізь він називався однаково — фавела; суто бразильське слово і суто національна проблема. На горі, на березі річки чи на рівнині — фавела всюди однакова, потворна і сумна, як і люд, що її населяє. Її житла — не житла, а темні бруднючі халупи, зліплені з трухлявих дощок, з іржавої бляхи та картону. Їх називають «барракон» (барак). Там в одній тісній конурі злязяться докупи, як тварини, чоловіки, жінки й діти. Це жахливі місця, з вулицями, трагічно темними, заваленими брудом, що, здається, проникає навіть в душі фавелян, істот, які стоять уже над безоднею життя, і їх невблаганно затягує трясовина злиднів. Безробітні, бродяги, покинуті чоловіками жінки, матері-одиначки. Голод — це спільний знаменник, він рівняє всіх, накладаючи печать морального розкладу навіть на ті корисні суспільні елементи, що працюють, але неспроможні чинити злидням бодай найменший опір і змушені жити у фавелі.

Кількість робітників, що поповнюють населення фавели, день у день зростає. Це типова проблема великих промислових міст, в які вливаються маси втікачів із сіл, що шукають заробітків. Процес той веде до зростання безробіття та ускладнення житлової проблеми; так виникають приміські поселення, по суті відмежовані від суспільного життя, — фавели.

Фавели в різних кінцях світу відрізняються лише за назвою, а за суттю людської трагедії вони скрізь однакові. Гарлем у Нью-Йорку і Лондоні, Хог-Стайз у Новому Орлеані чи селище бідняків в Буенос-Айресі, Парижі або Марселі. Причини їхнього виникнення різні, а наслідок один.

Фавели, відносно до темпу розвитку промисловості країни, зростають у Бразилії з різкою швидкістю. В Ріо-де-Жанейро населення фавел досягло шестисот тисяч чоловік. Більшість із фавелян залишається суспільно корисними людьми — вони працюють на фабриках, у крамницях, споруджують розкішні висотні будівлі, незважаючи на нелюдські умови життя.

Не можна сказати, що проблема фавел не турбує власті. Про неї немало говорять, та оскільки ця проблема має соціально-економічне походження, розв'язати її в такий спосіб нелегко.

Ми — в Сан-Паулу, в індустріальному місті-велеті, місті розкоші та хмарочосів, що гордовито здіймається у небо, місті, переповненому народом, що завжди, вдень і вночі, кудись поспішає.

У Сан-Паулу сотня дуже схожих між собою фавел, в яких живе п'ятдесят тисяч чоловік. Одна з фавел, Канінде, заслуговує на особливу увагу, бо саме там я познайомився з негритянкою, видатною жінкою — Кароліною Марією де Жезус, автором надзвичайно трагічного документу, книги, яку можна назвати трагедією голодної людини. І ось яка передісторія цієї книги.

Якось після обіду, в серпні 1958 року, я вийшов з редакції газети «Фолья де Сан-Паулу»¹ (пробачте, забув сказати, що мені тридцять років, я газетяр чи, вірніше, ентузіаст репортер) з наміром закінчити одну працю про фавели Сан-Паулу, над якою я бився вже з місяць. Мені треба було відвідати фавелу Канінде, розташовану за кілька кілометрів від центру міста. І ось там, саме коли я місив ногами чорне липке болото, намагаючи твердий ґрунт; зустрів я негритянку Кароліну де Жезус, що вела серйозну дискусію з місцевими безробітними.

«Якщо ви й надалі битимите дітей, я запишу всіх вас до своєї книги!» — говорила вона, і голос її звучав рішуче і владно. Цілком природно, мені захотілося довідатись, про яку книгу йде мова. Негритянка, мабуть, не зовсім мені довіряючи, спочатку не схотіла зі мною розмовляти, та скоро поступилася й запросила мене до свого барака — темної комірчини, що водночас правила за вітальню, кухню і спальню для неї та її трьох дітей! Зі старої шафи вона дістала кілька засмальцьованих, вкритих шаром пилюки зошитів. Я прочитав одну, другу, десятку сторінку. Мене буквально приголомшили розказані тут надзвичайно правдиво і яскраво історії фавели, я одразу відчув, що ніхто, ніхто в світі не зміг би створити такі страшні й правдиві картини, як ці, написані Кароліною Марією де Жезус. Розповідь Кароліни, незважаючи на деяку стилістичну невправність, оголювала всю трагедію її днів і днів усіх фавелян. З цих сторінок поставали злидні, відтворені людиною, що сама з головою погрузла в них.

Як газетяр, я одразу вирішив, що нема рації писати від себе репортаж — хай би це був навіть найгостріший памфлет про злигодні жителів фавел. І до редакції я повернувся з пачкою зошитів Кароліни. Редактор, ознайомившись з кількома сторінками щоденника Кароліни, цілком зі мною погодився, і наступного дня в ранковому випуску газета «Фолья де Сан-Паулу» замість мого репортажу опублікувала уривки цієї хвилюючої повісті. Так Кароліна Марія де Жезус почала вести — та ще й як вести! — репортаж замість мене. Це

¹ «Листок Сан-Паулу».

було перше велике випробування щоденника голоду, морального розкладу, всіх людських бідувань разом узятих.

Я працював над зошитами Кароліни де Жезус цілий рік — їх було понад двадцять, — вибираючи найяскравіші місця і не змінюючи жодного слова цього найгуманнішого документу. Я весь заглибився в роботу над твором негритянки, яка, щоб разом зі своїми трьома дітьми — безбатченками не вмерти голодною смертю, збирала по міських смітниках папір та різні харчові покидьки.

В день нашого знайомства я пообіцяв Кароліні, що спробую зацікавити цим правдивим документом одне видавництво і опублікувати його. Свою обіцянку я виконав без особливих труднощів. Ставши співробітником журналу «О крузейро», я надрукував там оглядову статтю про щоденник Кароліни Марії де Жезус і дав кілька уривків з оригіналу. Це одразу ж привернуло увагу видавців, і в серпні 1960 року книга побачила світ, викликавши незвичайний інтерес, навіть більший, ніж ми сподівалися. Тільки в Сан-Паулу за три дні було продано десять тисяч примірників. А за півроку книга посіла перше місце в списку найпопулярніших наших видань. Це був нечуваний в Бразилії успіх, і він випав на долю негритянки з фавели, яка жила з того, що збирала папір і харчувалася переважно недоїдками одного з найбагатших і найпишніших міст! «Звалище» (таку назву мало бразильське видання) — це образ, створений Кароліною де Жезус для визначення фавели, міського звалища, смітника, куди викинуто не речі, що вийшли з ужитку, а людські істоти, що постають зі сторінок щоденника: вони не вигадані, ми знаємо їх поіменно, знаємо як конкретних мешканців фавели Канінде в бразильському місті Сан-Паулу. Та, якщо не брати до уваги деякі традиції і звички, бразильці мало чим відрізняються від тих, що голодують у Нью-Йорку, Буенос-Айресі, Мілані, Амстердамі чи Калькутті. Всіх їх рівняє спільний знаменник — злидні.

Кароліна описує своє голодування й голодування своїх сусідів — людей усіх рас — так, як це зробив би ескімос чи робітник з околиць Берліна, якби хтось із них був приречений на голодування і мав би такий талант оповідача. Кароліна де Жезус майстерно узагальнила речі, спільні для всіх, людей. Ця книга універсальна, хоч вона й розповідає конкретно про трагедію групи людей Бразилії.

Кароліна Марія де Жезус відтворила правдиву, сувору картину злиднів. Але її твір, незважаючи на все страхітливе, показане в ньому, — незрівнянний вияв непоборної віри в кращу долю: розповідаючи про трагедію фавел, негритянка вимагає людських умов життя.

Ця книга звернена до всіх людей світу. Висловлені тут болі й печалі, а поруч з ними віра й надія — властиві характеру людей Парижа й Рима й Токіо і навіть найвідсталішого поселення африканських джунглів. А тому твір цей зрозуміють прості люди усього світу.

Аудаліо Дантас

Обкладинка книжки, перекладеної майже на всі європейські мови.

Трагедія голодної людини

15 червня 1955. Сьогодні моя дочка Вера Еунісе іменинниця. Хотіла подарувати їй хоча б якісь поганенькі черевички. Та харчі такі дорогі, що про все інше й думати нічого. Зараз ми тільки раби дуже дорогого життя. Знайшла на звалищі пару черевиків, помила, полатала їх, нехай хоч у це взується дитина.

Не було ні сентаво² грошей, щоб купити хліба. Вимила три пляшки і за них купила в Арнольдо хліба. Потім за зданий папір отримала 65 крузейро³. Купила на двадцять м'яса, на шість — сиру, а на решту по кілограму шпигу й цукру. От і всі гроші.

Весь день почувала себе погано, десь застудилася. З вечора боліло в грудях, душив кашель, і я не пішла збирати папір, а вийшла пошукати свого сина Жоао. Знайшла його на вулиці Фельберто де Кавальо, біля базарчика. Там автобус переїхав якогось хлопчика, й зібралось багато люду. Мій теж стояв у натовпі. Дала йому прочухана, і за кілька хвилин він уже був дома.

Помила й повклала спати дітей, помилася сама і теж лягла. До одинадцятої чекала одного, та він не прийшов. Потім встала, випила порошок від простуди і заснула. Коли прокинулася, сонце вже піднімалося над обрієм. «Мамо, хочу води», — попросила Вера Еунісе.

16 червня. Встала й пішла по воду. Принесла води і зварила чорної кави. Дітям сказала, щоб їли м'ясо з маніоковим борошном і пили каву, бо хліба сьогодні немає. За ніч мені не покращало. Вирішила прогнати хворобу заклинанням. Лише двічі розкрила рот, як переконалася, що все це від поганого ока, — одразу ж хворобу наче рукою зняло. Вийшла з дому і попрямувала до Мануеля: продати порожні бляшанки. Все, що мені вдається знайти на смітнику, я збираю і продаю. Мануель дав мені тринадцять крузейро. Треба купити хліба, мила й молока для Вери, а тринадцяти крузейро на все це замало. Знесилена, знервована поверталася я до свого дому, вірніше, до своєї нещасної халупи. Дорогою думала про своє гірке життя. Ночами збираю папір, перу білизну двом молодим людям, а

² Дрібна монета.

³ Грошова одиниця в Бразилії, дорівнює 100 сентаво.

весь день тиняюся по вулицях — і ніколи в мене нічого немає. Вері ні в що взутися. А боса вона не може ходити. Уже два роки мрію купити м'ясорубку. І швейну машину...

Повернувшись додому, приготувала сніданок для дітей — рис, чорна квасоля та м'ясо — і одразу ж пішла збирати папір. Дітей залишила самих. Наказала, щоб гралися в дворі і не вибігали на вулицю, аби їх не скривдили злі сусіди. Знову так погано почуваю себе, що коли йшла з дому, то хотілося одного — лягти. Але бідняк ніколи не відпочиває. Він не має права на відпочинок.

У мене вже увірвався терпець, і я весь час проклинала свою долю. Зібрала дві торби паперу. Потім ходила ще, знайшла якесь залізяччя, консервні бляшанки і дрова. Поверталася додому з важким передчуттям. Мабуть, Роза або ледача Марія дос Аньос таки позбиткувалися над моїми дітьми. Та ні, Вера спала, а хлопці гралися надворі. Я трохи заспокоїлася: вже друга година, то, мабуть, день мине без особливих пригод.

Зайшов Жоао сказати, що поліція, яка видає допомогу, ділитиме продукти. Взяла сумку й пішла. Одержала два кілограми рису, бобів, два кілограми вермішелі і була дуже задоволена. Поліція поїхала з фавели, і та скованість, яку я відчувала, розвіялася. Взяла журнал і сіла на траві поніжитися на сонечку. Прочитала одне оповідання, а коли почала друге, прийшли діти і попросили хліба. Написала записку і послала Жоао в крамницю Арнольдо, наказала йому купити мила, два порошки від голови і на решту грошей — хліба. Поставила на вогонь воду для кави. Вернувся Жоао і сказав, що по дорозі загубив порошки. Ходили вдвох шукати, але даремно.

Коли я підходила до воріт, побачила юрбу дітей і жінок. Вони прийшли скаржитися на Жозе Карлоса, вимагаючи, щоб я покарала сина і він більше не кидав каміння в їхні двори.

17 липня. Неділя. Чудовий день. Сонячно, блакитне безхмарне небо. Я встала о пів на сьому. Пішла по воду, приготувала каву. У мене є тільки кусень хліба і три крузейро. Дала дітям по скибці хліба, поставила варитися одержані вчора боби і пішла на річку прати білизну. Коли я повернулася, боби вже були готові. Діти просили хліба. Дала три останні крузейро Жоао, щоб купив хліба. Сьогодні Найр Матіас зранку почав воювати з моїми дітьми. Сільвія зі своїм коханим теж влаштували концерт. Він її лупцює. Я ніяк не можу звикнути до того, що ці сцени відбуваються на очах у дітей. Яких тільки лайок не наслухаються вони тут! От горе! Якби я тільки змогла переїхати кудись у благородніше місце, щоб не чути й не бачити цього!..

Зайшла до доньї Флорели позичити зубчик часнику, а потім до доньї Амалії. Як і сподівалася, і там і там почула одну відповідь: «Нема». Так ні з чим і подалася викручувати білизну. Донья Апаресіда запитала мене:

— Ти що, вагітна?

— Ні, сеньйоро, — відповіла я їй чемно.

А сама нишком вилаялася: ну, а якщо й вагітна, то яке тобі до того діло? Страшенно боюся жінок з фавели: все їм треба знати! У них язика, як у курей лапи: чого лише не вигребуть у смітті! Виявляється, ходять чутки, що я вагітна. А я нічого й не знала!

Вийшла вночі збирати папір. Коли проходила біля поля Сан-Паулу, звідти вийшло кілька чоловіків, усі білі, а між ними один негр. І він почав мене зачіпати:

— Папірці йдеш збирати, голубко? Побережи-но свою... тітусю.

...Погано себе почувала, хотілося впасти і не вставати, але треба було працювати. Зустріла кількох знайомих, трохи з ними поговорила. Коли проходила проспектом Тірадентес, зустріла знайомих сеньйор. Одна з них почала розпитувати:

— А ви що, ноги вже вилікували?

Так, після операції я почуваю себе добре, дякувати богу, навіть танцювала на карнавалі, забувши всі свої болячки. Оперував мене доктор Жозе Торрес Нетто. Хороший

лікар. Ми з ним і про політику говорили. Коли одна сеньйора спитала мене, що я думаю про Карлоса Ласерду⁴, я відповіла без вагань:

— Дуже хитрий, але обмежений. Це комітетський політиканин. Надто вже полюбляє інтриги.

А одна сеньйора дуже пошкодувала, що куля під час замаху влучила в майора з охорони, краще б поцілила Карлоса Ласерду.

— І до нього черга дійде...— сказала інша.

Нас почали обступати люди, і я стала центром уваги. Мені було незручно, адже я вийшла збирати папір і мала дуже злидений вигляд... та й до чого ці пустопорожні балачки про політику? Працювала до пів на дванадцять. Повернулася додому опівночі. Підіграла їжу, нагодувала Веру, повечеряла сама й лягла. Коли прокинулася, сонячне проміння вже пробивалося крізь щілини барака.

18 липня. Встала о сьомій з легким серцем. Втома приходить потім. Пішла на склад і одержала шістдесят крузейро. Зайшла до Арнольдо, купила хліба, масла, віддала борг і ще відклала грошей на лікер з какао для Вери. Повернулася в пекло. Відчинила двері й повиганяла дітей надвір. Роза тільки побачила мого Жозе Карлоса одразу ж почала з ним лаятися. Вона хоче, щоб хлопець і близько не підходив до її барака. Накинулася на нього з палицею, була б побила. Жінці сорок вісім років, а воює з дитиною. Буває, коли я йду з дому, вона підкрадається до мого вікна і висипає на дітей повну корзину сміття. Повертаюсь і застаю забруднену постіль і обкаляних дітей. Вона ненавидить мене, каже, що я завжди відбиваю її коханців і заробляю більше грошей.

Тут нагодилася донья Сесілія. Я їй прямо в очі сказала:

— Є жінки, які хваляться, що вміють виховувати дітей, але в декого з них діти сидять за ґратами, як злочинці.

Тільки-но вона забралася геть, прийшла ледащо Марія дос Аньос. Я їй теж виговорила:

— Я нікуди не ходжу оббивати пороги. Це ви чогось канючите під моїми дверима. Я ніколи не лаю і не б'ю чужих дітей і ще не ходила до вас і не оббрівувала ваших дітей. А вони, по-моєму, теж у вас не святі. Я вмію терпіти дитячі пустощі спокійно.

Приходила й Сільвія, теж лаяла моїх дітлахів. І всі кажуть, що вони погано виховані, що я сліпа, бо не бачу в них поганого. А вони й справді нормальні діти — і мої, і їхні. Я знаю, що дитина не народжується вихованою й розумною. Коли я розмовляю з дитиною, то завжди ласкава з нею, і як обурливо, що ці жінки приходять до моєї хати і порушують мій короткий душевний спокій. Та, незважаючи на їхнє надокучання, — я пишу. Я вмію тримати себе в руках. Чого-чого, а дружби, взаєморозуміння в фавелі й близько немає. Я вчилася тільки до другого класу, але пройшла велику життєву школу.

Приходив рибалка сеньйор Антоніо Ліра і дав мені риби. Це вже я матиму на обід. Жінки розійшлися і, здається, на сьогодні дали мені спокій. Але концерт, розпочатий ними, триває. Під моїми дверима цілий балаган. Зібрався гурт хлопчаків і шпурляють сюди каміння. І в цій драмі мої діти — жертви. Усі сусідки допікають мені тим, що я живу без чоловіка. Та я ж щасливіша за них. Що з того, що в них є чоловіки, коли жінці доводиться жебракувати? Вони тільки й живуть з милостини Товариства милосердя.

А мої діти не їдять церковних сухарів. Я не гребую ніякою роботою, аби утримувати своїх дітей самій. Жити жебрачкою, як мої сусідки, і мати чоловіка лише для того, щоб терпіти від нього побої, — не велика радість. Вечорами, коли вони йдуть по місту з простягнутою рукою, я в своєму бараці спокійно слухаю віденські вальси; а коли їхні п'яні чоловіки бешкетують у своїх бараках, я і мої діти вже бачимо добрі сни.

Не заздрю заміжнім жінкам, що несуть на собі ярмо індіанських рабінь.

Я незаміжня і не нарікаю на свою долю. Ті, що мені «віддавали перевагу», були бридкі, а умови, які вони пропонували, — жахливі.

⁴ Газетяр, політичний інтриган, що в часи, згадувані в щоденнику, в спілці з американцями готував урядовий переворот у Бразилії.

Ось хоча б Марія Жозе, її більше знають як Зефу, що живе в бараці номер дев'ять по вулиці Б. Вона п'яничка. Коли Марія вагітніє, то багато п'є, і діти, народжуючись, помирають, не проживши й року. Вона ненавидить мене і за те, що в мене діти не помирають, і навіть за те, що в мене є радіо.

Якось вона хотіла позичити в мене радіо. Я відмовила їй, сказавши, що живе вона сама, то могла б і працювати, заробляти гроші і мати своє радіо. Та відомо, що хто вже заглядає в чарку, той нічого більше не купує. Навіть сорочки на тіло. П'яниці не бувають багачами. Вона часто збиткується над моїми дітьми, обливає їх водою і страшенно лає мене за те, що я їх не б'ю. А я не звикла до цього.

Щоб розрадити мене, Жозе сказав:

— Не журіться, мамо, наша пречиста діва зглянеться на нас. Коли я виросту, то куплю вам справжній будинок.

Пішла збирати папір і проходила цілу годину. Повертаючись додому, помітила на березі річки гурт хлопчаків. Коли підійшла ближче, побачила вкрай п'яного чоловіка, а лобуряки з фавели спорожняли його кишені і дерли документи.

Уже п'ята година. Сеньйор Ектор увімкнув світло, піду помию дітей, нехай лягають спати, бо мені треба вийти. Потрібні гроші, щоб заплатити за освітлення. Тут усе так. Люди не користуються світлом, але мусять платити за нього. Пішла збирати папір. Поспішала, бо було вже пізно. Зустріла одну сеньйору, вона проклинала своє сімейне життя. Я вислухала її нарікання, але нічого не сказала. Підтягла торби, переклала зібрані консервні банки в інший мішок і побрела додому. Коли зайшла в барак, включила радіо, щоб дізнатися, котра година. Було вже майже дванадцять. Підігріла їжу, роздяглася і лягла. Заснула одразу ж.

19 липня. Прокинулася о сьомій годині, розмовляли діти. Встала і пішла по воду. Жінки вже стояли біля бочки з водою. Коли я підійшла до черги, флорентійка запитала мене:

— Якій партії належить отой плакат?

Я прочитала і відповіла — Бразильській соціальній партії.

Прийшов сеньйор Жермано, і вона знову запитала:

— Сеньйор Жермано, якої партії оцей плакат?

— Жаніо⁵.

Вона зраділа і почала говорити, що доктор Адемар де Баррос⁶ просто злодюга. Що лише нікчеми слухають і схиляються перед цим Адемаром. Ми з доньєю Марією Пуерта, однією славною іспанкою, стали на захист доктора Адемара. Донья Марія Пуерта говорила:

— Я завжди була адемаристкою. Мені дуже подобається доктор і його донья Леонора.

— А вона вже давала милостину? — запитала флорентійка.

— Так, у «Госпіталь де Клінікас».

Надійшла моя черга, і я підставила свою бляшанку, а флорентійка все хвалила Жаніо. Води в бочці чимдалі меншало. Жінки завели балачку про Розу, що нібито вибирає воду з чотирьох годин ранку і вже випрала вдома всю білизну і що за це вона мусить платити двадцять крузейро на місяць. Моя бляшанка нарешті наповнилася, і я подалася геть від черги.

...Важкі наші дні. Але я стійко терплю всі лиха, якими нагороджує життя. Що ж, коли не змогла запастися усім потрібним для існування, то тепер мушу запастися терпінням.

Я нікому не зробила ніякого зла. Я дуже поміркована, навіщо ще тягатися з судом? Але я нікого не боюся, бо сумління моє чисте.

Ходила на оклад, щоб одержати гроші за папір. Заробила п'ятдесят п'ять крузейро. Швидко повернулася, купивши молока й хліба. Наготувала дітям їсти; поставила на вогонь боби. Прибрала ліжка, підмела в бараці і попрохала сеньйора Ірено Венансіо да Сільва зробити дітям гамак. Може, коли буде гамак, вони гратимуться біля хати й сусіди не воюватимуть з ними. Заплатила сеньйору Ірено шістнадцять крузейро. Поки він порався біля гамака, пішла й намилила білизну. Коли повернулася, він уже закінчив роботу. Діти були дуже раді і всі разом лізли гойдатися!

Замкнула двері, забрала з собою дітей і пішла продавати консервні банки. День дуже гарний, і мені хочеться, щоб діти трошки побули на повітрі. Але яка мука нести на руках Веру, а на голові іншу ношу! Здала банки та брухт, одержала тридцять один крузейро. Це була для мене така радість, що я аж запитала:

— Сеньйор Мануель, а ви не помилились?

— Ні, а що?

— Та сумка з банками зовсім не була такою важкою, щоб за неї одержати тридцять один крузейро. Це ж якраз стільки, скільки треба заплатити за світло.

Попрощалася й пішла. Вдома заходилася варити обід. Поки в каstrулях кипіло, я трошки пописала. Нагодувала дітей і пішла в Клабін збирати папір. Залишила дітей самих, вони гарно гралися біля порога. Було багато паперу, але я дуже поспішала — не йшло з думки, що ці звірі в людській подобі здатні на все: серед білого дня можуть напасти на барак, до смерті побити моїх дітей. Так хвилювалася і квапилася, що аж розболілася голова. Адже вони весь час чатують, коли я піду з дому, щоб налетіти й побити моїх дітей. Що вони там можуть наробити, коли мене немає дома, коли нікому заступитись за дітей, а самі вони ще малі захищатися...

...У фавелах, коли дівчині п'ятнадцять, вона вже гуляє допізна. І такі підлітки ходять разом з повіями і потім розповідають про свої пригоди. Там збираються й ті, хто працює, і ті, хто веде легковажне життя. Люди старшого віку працюють, а молодь здебільшого не хоче. Нащо їм працювати, коли в них є мами, що збирають викинуті фрукти й зелень на базарах, у них є церкви, що дають милостину. Є також святий Франсіск, який раз на місяць дає харчі, мило й таке інше. ...А то йдуть на базар, збирають риб'ячі голови і все, що лише можна жувати. У них, мабуть, броньовані шлунки.

⁵ Віце-президент Бразилії в 1963 р.

⁶ Інтендант міста Сан-Паулу.

Інколи я вмикаю радіо і танцюю з дітьми, буває, влаштовуємо «бій на рингу». Сьогодні купила їм мармелад. Радість і вдячність світилися в їхніх очах, коли я давала їм ласощі! Жоао аж вигукнув:

— Яка добра в нас мама!

Коли злі жінки налітають на наш барак, мої діти починають відбиватися від них камінцями. Тоді ті кричать:

— Які в тебе невиховані діти!

— Мої діти захищають свою матір, — відказую я їм. — Вам бракує культури, щоб зрозуміти це. А я напишу книжку про фавелу. В ній я розповім усе, що тут діється, і все, що ви зі мною робите. І мені недалеко ходити за сюжетами для своєї книжки, ви самі оце зараз даєте мені їх.

Сільвія просила мене викинути її ім'я з книги.

— Ви ж сама бездомна і спали в нічліжці. Ви все одно здохнете на вулиці, — лаяла вона мене.

— Це правда, — відповіла я їй, — я спала в нічліжці, я з тих, кого скривдило життя. У нас немає грошей, щоб жити по-людськи. А от ви кажете, що ніколи не спали в нічліжці; то що ж ви робите тут, у фавелі? Ви мали б жити у власному домі. Чому ж ви живете в таких самих злиднях, як і я?

— Єдине, що ви вмієте, це збирати папір,—не знаючи, що відповісти, почала допикати вона мені.

— Так, я збираю папір. Зате ж хоч видно, з чого я живу!

...Зараз я живу в фавелі, та бог допоможе, і я вирвусь звідси. Сподіваюся, політики знищать фавели. У багатьох родин, де по півдесятка дітей та ще й старі, щодня всі ходять по вулицях жебрачити. Є й такі родини де чоловік нібито нездужає, і жінка змушена утримувати сім'ю та ходити за хворим. З часом чоловік бачить, що жінка дає раду сім'ї, і на все життя залишається «хворим»... Сьогодні я не вийшла збирати папір, а тому зовсім не відчуваю втоми і не хилить на сон, як завжди. Учора пила пиво, а сьогодні хочеться знову. Але я не питиму, щоб не звикнути. Я мушу тримати себе в руках, на мені велика відповідальність — мої діти! І ті гроші, що їх я витрачу на пиво, вкрай потрібні їм. Я проклинаю фавелу, коли бачу, як батьки посилають дітей купувати горілку, а потім дають їм пити, та ще й вигадують, ніби цим виганяють глисти.

Мої діти не будуть п'яницями. Жоао каже мені:

— Коли я виросту, мамо, я ніколи не питиму горілку. Ті, що п'ють, не купують нового одягу, не мають радіо і ніколи не матимуть справжнього дому.

Сьогоднішній день у мене продуктивний. Ті безпутні з фавели вже не чіпають мене, коли пишу, бо знають, що я все про них розповім. З чоловіками в фавелі ще можна жити, вони досить мирні, скандалістки тут жінки. Вони інтригують так само, як і Карлос Ласерда. Здається, ніякі нерви не витримують цього. Але я сильна! Я намагаюсь не брати близько до серця того, що могло б вибити мене з колії. Я не здаюся!

20 липня. Щоб пописати, встала о четвертій годині. Відчинила двері і довго дивилася на зоряне небо. Коли викотилося сонце, я пішла по воду. Мені пощастило: нікого з жінок біля бочки ще не було, і я без черги набрала в бляшанки води. Потім пішла в крамницю Арнольдо по молоко і хліб. Коли поверталася, здибала сеньйора Ізмаїла, він стискав у руках здоровенного ножа. Він мені признався, що підстерігає Беніто й Мігеля, щоб убити їх, бо вони побили його п'яного...

Я спробувала переконати його, що вбивство — злочин і що нікому це не дає ніякої користі. Та, відчувши, як тхне від нього горілкою, пошкодувала, що завела серйозну розмову; хіба п'яному щось доведеш? Коли сеньйор Ізмаїл тверезий, від нього можна почути розумне слово. За фахом він телеграфіст, був членом товариства спіритуалістів, знає біблію, може дати добру пораду. Та він безвольний і спився. А його розумне слово багатьом би допомогло вийти в люди.

Почала готувати сніданок. Тут кожний хоче чогось свого. Вера супу із засмажкою з пшеничного борошна. Жоао — чорної кави, Жозе — молока, а я — вівсяного супу.

Якщо вже мої діти не можуть мати людського житла, то хай хоч інколи добре поїдять. Я вже стараюся, як можу.

Покінчила з сніданком, помила посуд і, не гаючись, іду прати.

В моєму домі немає чоловіка. Доводиться самій утримувати себе й дітей. Але я й не думаю здаватися. Колись я мріяла завжди бути чистою, носити дороге вбрання, жити в комфортабельному домі. Але все це нездійсненне. Та я й не нарікаю, що мені доводиться тяжко працювати. Звикла я вже й ходити брудною. Не так страшно, що восьмий рік живу, збираючи папір! Найжахливіше, що моїм притулком стала фавела. А тут дорослі хлопці цілий день вилежуються на травичці, і в них тільки й розмов, що про крадіжки. Вони вже пробували пограбувати сеньйора Раймундо Гельо. І один з них після того ходить зі шрамом від кулі. Напали вони на сеньйора о четвертій годині, зовсім уже ранком, коли діти вийшли шукати гроші на вулицях. Одному хлопчині пощастило знайти аж двадцять крузейро, і він так зрадів, що похвалився іншим. Його схопили, і суворий суддя жорстоко покарав хлопчину...

Йшла на річку прати і зустріла донью Маріану. Дуже привітна, поважна жінка. У неї десятеро дітей, непоганий будинок. Живе вона з чоловіком у злагоді. Вони все роблять для того, щоб жити в мирі і виховувати дітей. Донья Маріана теж прийшла прати білизну. Вона мені розповіла, що Беніто донї Геральдес щодня арештовують. Поліцейським уже надокучило щораз приїздити за ним машиною, і вони вирішили дати йому роботу у в'язниці. Це видалося мені дуже комічним, і я довго сміялася.

Швидко порозвішувала сушити білизну й пішла збирати папір. Яка мука мені зараз збирати папір! Доводиться носити з собою й малу Беру. Їй тільки два роки і небезпечно залишати вдома саму. Сумку кладу на голову, а дочку беру на руки і так балансую під двома тягарями. Бувають хвилини, коли втрачаю самовладання, злюся на малу. Але подумаю: хіба воно винне, що з'явилося на світ божий, — і заспокоюся.

І взагалі, незважаючи на всі труднощі, я повинна бути доброю з дітьми. Адже у них, крім мене, в усьому світі немає більше нікого. Як все-таки важко жити самотній жінці...

А жінки тут лають мене. Кажуть, що я гостра на язик, що я вмію заманювати чоловіків... Що ти їм на це скажеш? Мені дуже боляче це чути, і я йду від них, не сказавши ні слова. Краще напишу, щоб душу розважити. Тепер пишу щодня. Сідаю в дворі і пишу.

...Ніяк не можу вибратися за папером: ні Вера, ні Жозе не хочуть спати. Кричить, лаючись зі своїм чоловіком, Сільвія. У них дев'ятеро дітей, а живуть вони, як собака з котом. Кожного дня бійка, лайка.

Продала папір, заробила сто сорок крузейро. Сьогодні дуже втомилася, аж захворіла. Випила порошоків і лягла спати. Тільки заснула, як Антоніо Андраде почав лаятися з жінкою, і сон пропав.

21 липня. Розбудив мене голос донї Марії, яка питала, чи не куплю я бананів і салату. Глянула на дітей; ніхто з них ще не прокинувся, то краще промовчати: почують про фрукти — і мусітимеш купувати.

Коли попрочидалися діти, послала Жоао до Арнольдо купити цукру й хліба. Потім пішла прати. Поки мокла білизна, сіла на камені пописати. Проходячи повз мене, один сеньйор з цікавістю запитав:

— А що ви пишете?

— Все про трущоби.

— Пишіть, пишіть, а потім дасте журналістові, щоб почитав.

Він подивився навколо і запитав:

— Це все ваші діти?

Я оглянулася: моїх тут було двоє. Та оскільки всі вони одного кольору, я відповіла ствердно.

— Ваш чоловік працює?

— У мене нема чоловіка, і я не хочу його мати.

Одна сеньйора, яка весь час стояла поруч і дивилася, як я пишу, одразу ж повернулася і пішла. Мабуть, їй не сподобалася моя відповідь.

— Забагато дітей, щоб самій їх утримувати, — сказав незнайомий і витяг гаманець.

«Зараз він дасть грошей, — подумала я, — будь-кому з дітей, вважаючи, що вони мої. От дурна, забрехалася!» Але Вера простягла до нього рученята й пробелькотала:

— Дай, я знаю, купай чивички.

— Вона просить грошей, щоб купити черевички, — пояснила я.

— Це твоїй мамі, — сказав він.

Я підняла голову і з вдячністю глянула на чоловіка. Обличчя його мені знайоме. Якось я навіть розмовляла з ним, коли ходила до аптеки по ліки для Вери. Він пішов, а я кинулась до Вери — подивитись, що він їй дав. Сто крузейро!

А за кілька хвилин уже всі говорили, що Вера заробила сто крузейро. ! як швидко людські язики підхоплюють і розносять новину! Юрба дітей оточила нас, довелося встати й піти — далі від цікавих очей. Знову сіла біля будинку доньї Маріани. Попросила в неї трошки кави. Я звикла пити каву в сеньйора Ліно. Що б я не прохала в них, усе мені дають. А коли хочу заплатити, не беруть грошей.

Потім викрутила білизну й пішла готувати обід. Сьогодні я навіть співаю. У мене легко на душі, і я просила сусідів, хоч сьогодні дати мені спокій. У кожного з нас бувають у житті радісні дні. Сьогодні мій день!

...Одна дівчина, звать її Амалія, сказала матері, що злий дух мучить її, і побігла до річки топитися. Жінки ледве перехопили її по дорозі...

Решту дня писала. Ну, звичайно, сеньйор Ектор вимкне світло. Викупала дітей і вийшла збирати папір. Почувала себе дуже погано. Скоро повернулася, бо змерзла. Зайшла до хати — було пів на одинадцять. Увімкнула радіо. Викупалася, підігріла вечерю. Трохи почитала — не можу заснути, щоб не почитати. Люблю гортати книгу: книга — найкраще творіння людей.

22 липня. Буває, що я повстаю проти свого гіркого життя, не хочу коритися долі. Розмовляла з однією жінкою, яка виховує маленьку негритьянку. Вона дуже добре ставиться до дитини, купує їй дороге вбрання.

— Раніше чорні доглядали білих, а тепер білі доглядають чорних, — сказала я їй.

А сеньйора розповіла, що дівчинка у неї з дев'яти місяців, що негритьяночка спить разом з нею і називає її мамою.

Підійшов молодий чоловік. Виявилося, це син сеньйори. Я розповіла кілька смішних історій, і ми щиро посміялись.

Після того знову взялася збирати папір. Йдучи вулицею Тірадентес, віталася зі знайомими сеньйорами. Хазяйка хімчистки сказала мені вслід:

— Біденька, вона така славна!

Я довго в думці повторювала: «Вона така славна!..»

Як я люблю зачинитися дома і читати, читати!.. Або писати! Зовсім не тягне мене на вулицю, де сусідки простоюють годинами, переказуючи різні плітки...

Завернула на вулицю Фрай Антонію Гальван. Майже не було паперу. Біля вікна стояв Найр Баррос. І я йому сказала, що я з фавели, а фавела — це найжахливіший свинюшник, які лише є на світі.

...Набрала дві сумки на вулиці Альфредо Майя. Спершу віднесла одну, потім пішла за другою. Поверталася іншими вулицями. Трошки поговорила з сеньйором Жоао Педро. Зайшла до однієї негритьянки, яка просила принести їй кілька великих коробок. Познайомилася з однією гарненькою негритьяночкою. З нею було так приємно поговорити. Вона модистка, але їй ця робота не подобається.

Я дуже весела. Щоранку співаю. Я наче пташка, що співає, як тільки благословляється на світ. Встаю, відчиняю вікно і милуюся блакитним небом.

23 липня. Увімкнула радіо, щоб послухати один романс. Зварила їсти і лягла відпочити. З півгодини проспала і навіть не чула кінця передачі. Сіла писати свій щоденник. Час від часу відривалася, щоб втихомирити дітей. Раптом постукали в двері, я послала Жоао відчинити. Це, виявляється, сеньйор Жоао зайшов розпитати, чи не знаю я, де можна роздобути картопляного листя, бо треба вирвати дочці зуб. Сеньйор Жоао поцікавився також що це я пишу. Я відповіла: щоденник.

— Зроду не бачив, щоб негритянка так любила книжки, як ото ви.

Кожен чимось захоплюється. Я — читанням книжок. Сеньйор Жоао дав моїм дітям по п'ятдесят сентаво. Коли ми з ним познайомилися, в мене було ще тільки двоє дітей.

Слава богу, ніхто мені більше не надокучав.

24 липня.

Встала о п'ятій, щоб раніше піти по воду. Сьогодні неділя, і сусідки братимуть воду пізніше. А я вже звикла вставати вдосвіта. Купила хліба й мила. Повернулася додому, поставила на вогонь боби й пішла прати білизну. На річку прийшла також Адаїр Матіас, нарікаючи, що мати її покинула, і тепер їй самій доводиться варити їсти і прати білизну. Вона говорила, що її мати ще міцна жінка, але на неї зараз найшла мана. Навіть знахар сказав, що це наслано. Мені ж здається, що насланням на родину Матіаса є горілка.

А донья Маріана проклінала чоловіка, що допізна десь волочиться.

Розвішала на сонці білизну й пішла готувати їсти. Коли повернулася додому, застала донью Франсіску, що кричала на мого Жоао. Сорокалітня жінка, а розум як у шестирічного хлопчика. Загнала малого в хату і замкнула двері. Та донья Франсіска не вгамувалася. Довелося гримнути на неї:

— Заткни пельку, туберкульозна!

Я не люблю говорити людям про їхні фізичні вади, бо ніхто не винен, що його мучить хвороба. Та що ж робити, коли вже просто несила слухати отой бруд.

Сеньйор Жоао прийшов за картопляним листям, і я сказала йому:

— Я зробила б усе можливе й неможливе, щоб тільки переселитися з фавели. Мені здається, що я живу в пеклі.

...Сіла на сонці, щоб пописати. Підійшла шестирічна дочка Сільвії і крикнула:

— Пишеш, паскудна негритянка?

Це чула її мати і навіть слова не сказала. Самі матері намовляють дітей на таке.

25 липня.

Удосвіта встала з легким серцем. Співаю. Ранок — це єдиний час, коли мені спокійно в фавелі.

...Сьогодні Франсіска підслала до мене свою семирічну дочку, щоб якось втягти мене в сварку. Але мені до всього байдуже, я хочу спати. Зачинила двері і лягла... Ходила провідувати новонародженого сина доньї Марії Пуерта. Славна іспанка, окраса фавели, вона наче золота піщинка в свинці.

27 липня.

Встала раненько і пішла по воду. Там посварилася з чоловіком Сільвії, що не давав мені набрати води. На хазяйстві — ні сентаво. Що було з їжі, підігріла й дала дітям поснідати.

Сеньйор Ірено розповідав, що цієї ночі в фавелі сталася крадіжка. Вкрали одяг у доньї Флорели і тисячу крузейро в доньї Пауліни. Тепер зроблять трус і у мене. Уже другий вечір я не виходжу збирати папір. Щоб на якийсь час зарадити лихові, радіо віднесла до доньї Флорели. А я мріяла купити собі ще й швейну машинку...

Приходив Жіно, у нього одне в голові, каже, щоб я йшла до нього. Чи може, я ним гордую? Я йому категорично відмовила, не піду — і край! Сказала, що пишу книгу, хочу продати її й на ці гроші купити ділянку та вибратися з фавели. Але Жіно наполягав. Йдучи, він сказав:

— Ти лише стукни в двері, я одразу ж відчиню тобі.

Та моє серце не хоче, щоб я йшла до нього.

28 липня. ...Я в розпачі! Спалили п'ять моїх мішків, повних паперу. Онука Ельвіри сказала мені:

— Ми бачили дим. Чого ви ставите мішки в куцах? Чого ви з ними ховаєтесь? Я чула, що ви там, у фавелі, з того й живете, що обкрадаєте одне одного.

Як послухати цих жінок, усі тільки те й роблять, що крадуть, ніби кругом самі злодії. Вона наговорювала на мене, а я знаю, що то вона спалила мої мішки. Я не схотіла з нею розмовляти — не терплю підлоти. Мені давно кажуть, що ці португальці — злодії і що Ельвіра ще ніколи нікому не зробила добра. Мене попередили, а я не вірила. Та хіба мені вперше терпіти зло від людей?

О, а як мені бракуватиме цих мішків!

(Кінець щоденника 1955 року)

2 травня. Якось уже пробувала писати щоденник, та покинула. Не з лінощів, а просто подумала, що та писанина — лише марнування часу.

...Останнім часом я дуже змінилася. Мені тепер хочеться бути уважнішою до знайомих, хочеться бути лагідною з дітьми і привітною з робітниками.

...Дістала повістку, що маю з'явитись о восьмій годині вечора до відділення комісаріату. Цілий день збирала папір, і надвечір у мене так розболілися ноги, що я вже не могла ходити. Але треба було йти до комісаріату і вести туди Жозе Карлоса — повістка була на його ім'я. Жозе Карлосу дев'ять років.

3 травня. Ходила на базар по вулиці Карлос де Кампос, сподіваючись щось знайти.

І мені пощастило, назбирала чимало всякої зелені. Та що з нею зробиш, коли немає жиру. Діти стали надокучливими, нервовими — нічого їсти.

6 травня.

Вранці я не ходила по воду. Послала Жоао. Душа трошки заспокоїлася. Вчора прислали повторний виклик до комісаріату, та я саме писала вірші, вони склалися так

легко, що я забула про все. Вже була одинадцята, коли згадала про виклик отого лейтенанта з комісаріату.

...Я хочу сказати всім, хто має намір вершити політику, що народ не терпить голоду. Треба самому пережити голод, щоб зрозуміти, що це таке.

Тут поруч, на вулиці Арагуайя, будують арену для цирку.

9 травня.

...Збираю папір. Коли це мені надто вже набридає, змушую себе думати, що сплю.

10 травня. Таки пішла до комісаріату й поговорила з лейтенантом. Який люб'язний чоловік! Коли б знала, що він такий привітний, пішла б за першим викликом. Лейтенант поцікавився, як я виховую своїх дітей. Він сказав, що фавела більше сприяє тому, щоб люди порушували закони, ніж щоб ставали корисними для батьківщини. Я подумала: якщо він знає про це, то чому не складе рапорта й не одішле високим політикам? Сеньйору Жанію Куадросу, Кубічеку⁷ чи сеньйору Адемару де Барросу? А каже це мені, нещасній жебрачці, що днями риється в смітниках. Я ж не можу зарадити навіть своїм власним злидням.

...Треба, щоб Бразілією керувала людина, що пройшла через голод. Голод дуже хороший учитель.

Хто голодує, той вчиться думати про ближнього і про дітей.

11 травня. День матері. Небо синє, ані хмаринки. Здається, навіть природа хоче потішити матерів, цих нещасних жінок, що не можуть дати своїм дітям, чого ті просять.

...Сонце піднімається, сьогодні буде гарна погода, бо це наш день.

...Донья Терезінья прийшла провідати мене. Дала п'ятнадцять крузейро, щоб Вера пішла до цирку. Але я на ці гроші куплю завтра хліба, бо в мене залишилося всього тільки чотири крузейро.

...Вчора на холодильнику розжилася на половину свинячої голови. Ми з'їли м'ясо, а кістки я сховала. Сьогодні поставила варити їх. В навар кинула картоплі. Мої діти завжди ходять надголодь. А тепер, після тривалої голодовки, вони зовсім невибагливі.

...Настала ніч, поховалися зорі. В бараку кишать кліщі. Запалюю газету і воджу нею по стінах — так люди з фавел знищують москітів.

13 травня. Хоч ранок сьогодні і дощовий, зате день для мене знаменний. День скасування рабства, день визволення рабів.

...Раніше негрів ні за що кидали у в'язниці. Тепер білі стали цивілізованішими й не поводяться з ними так погано. Господи, просвітли розум білих, щоб негри були щасливими!

Дощ не вщухає, а в мене немає навіть бобів. Надворі просто злива, та я все одно вирядила дітей до школи. Писатиму, поки випогодиться, а тоді піду до сеньйора Мануеля — здавати брукт. За виручені гроші куплю рису й ковбаси. Дощ перестав, пішла.

...Як у мене болить душа за дітей. Коли вони бачать, що я принесла щось їсти, то вигукують: «Хай живе мама!»

Мене тішить така любов, але я вже не можу навіть усміхнутися до них. Не минає й десяти хвилин, як вони знову просять їсти. Послала Жоао взяти трохи жиру в доньї Іди і написала таку записку: «Донья Іда, прошу, якщо можете, дайте мені трошки жиру, щоб зварити дітям суп. Через дощ я не могла вийти збирати папір. Наперед дякую. Кароліна».

Та жиру в неї не було.

...Після дощу надворі похолоднішало. Це наближається зима. А взимку люди більше їдять. Вера попросила їсти, а в мене нічого не було. І знову почався концерт. Є два крузейро, мабуть, куплю трохи борошна, щоб зварити бурди. Пішла до доньї Аліси — може, дасть трошки жиру. А вона мені дала жиру та ще й рису. Було дев'ять годин вечора, коли ми поїли.

⁷ Кубічек ді Олівейра Жузеліно (нар. 1902) — бразильський державний діяч. 1956 року, підтриманий великими буржуазними партіями, став президентом Бразилії.

Так минуло в мене 13 травня 1958 року. Я боролася проти нинішнього рабства — голоду!

15 травня.

Часто тут серед ночі збираються волоцюги, горлають пісні і нікому не дають спати. Мешканці з нормальних будинків уже не раз посилали скарги з багатьма підписами, вимагаючи знищити фавели. Та це їм нічого не дало. Тепер мешканці цегляних будинків кажуть:

— Політики захищають голодранців з фавел.

Якщо хто й підтримує нас, то це прості люди. А політики бувають тут тільки під час виборів. Сеньйор Кантідіу Сампау, коли ще був членом міської ради в 1953 році, щонеділі навідувався до фавели. О, тоді це був дуже приємний чоловік! Він не гребував пити нашу каву з наших чашок, говорив нам всякі солодкі слова, грався з нашими дітьми. Він усім дуже сподобався. Та коли він переміг на виборах і став депутатом, то жодного разу не виступив у палаті з якимсь проектом на користь мешканців фавел. Більше його тут і не бачили.

Я розмежую Сан-Паулу так: будинок уряду — вітальня, муніципалітет — їдальня, місто — сад, а фавели — звалище, куди викидають сміття...

Ніч задушлива. Небо ясне, зоряне. І мені, людині дуже екзотичній, хотілося б вирізати шматок неба... собі на плаття.

Чую якісь крики й виходжу на вулицю. Це Раміро хоче побити сеньйора Беніто — сталося непорозуміння. На електричний дріт упала дошка, і в будинку Раміро погасло світло. За це й хотів той побити сеньйора Беніто, адже Раміро сильний, а Беніто кволий.

Раміро ще більше розлютився, коли я почала захищати сеньйора Беніто. Тоді я сама спробувала полагодити освітлення, та Раміро знову напався на зовсім п'яного Беніто. Не можу судити, що таке алкоголь, бо сама не п'ю. Якось випила просто задля цікавості, та втратила свідомість.

Поки я морочилася з дротами, Раміро не переставав лаятися.

— Засвічайте світло, давайте світло, бо я цьому п'яниці пику розіб'ю.

Дріт розірвався, і його треба було з'єднати, а я нічого не тямлю в електриці. В будинку світло не загоралося. Довелося піти за електромонтером сеньйором Альфредом. Він теж нервував, з ненавистю поглядаючи на сеньйора Беніто. Жуана, дружина сеньйора Беніто, дала сеньйору Альфредо п'ятдесят крузейро, і той не відмовився. Хоч спочатку й супився, та, видно, зрадів, що вдалося підробити.

16 травня. Підвелася вранці з дуже поганим настроєм — хотіла залишитися дома, та не було чого їсти.

...Сама я й не думала їсти, бо хліба було мало. Чи ще хто в світі живе так, як я? А чого мені сподіватися від майбутнього? Коли мучить голод, мені хочеться зарізати Жаніу, повісити Адемара і задушити Жузеліно. Злидні вбивають любов народу до політиків.

17 травня.

Встала з думкою, що краще знову лягти і вже більше не вставати. Якщо вже ти не маєш місця в житті, то нащо взагалі жити? Невже бідні в усіх інших країнах теж так мучаться, як у Бразилії? Настрій такий поганий, що без будь-якої причини почала ляти свого Жозе Карлоса... Сюди, в фавели, заїхала вантажна машина, і шофер зі своїм помічником викинули кілька бляшанок консервованих сосисок. Просто страх, як шахраюють ненажерливі торгаші. Вони завжди вичікують, щоб ціни підскочили, а тоді загрибають гроші. А якщо зіпсується щось, вони викидають воронам і нещасним з фавел.

— Ох, яке смачне! — вигукують діти, відкривши бляшанку з сосисками.

Донья Алісія дала мені трохи консервів, та виявилось, вони вже зовсім зіпсувалися.

18 травня. У фавелі новини поширюються блискавично. За якусь мить скрізь стало відомо, що померла донья Марія Жозе. Одразу ж почали збиратися люди. Прийшов чернець-вісентієць, що опікував небіжницю. Він бував у неї щонеділі. І взагалі цей

чернець не цурається мешканців фавел, йому не байдужа доля нещасних. Він немовби виступає конкурентом службі соціального забезпечення.

Привезли домовину фіолетового кольору. Колір скорботи, що сповнює серця жителів фавел.

Донья Марія вірила в бога і твердила, що душа віруючих ще до їхньої смерті переселяється на небо. Похорон о третій годині дня. Віруючі моляться й співають. Голоси ніжні-ніжні, мені здається, що це співають ангели. Дивно, що не видно жодного п'яного. Мабуть, не понапивалися з поваги до небіжчиці. Та навряд, скоріше через те, що ні в кого немає грошей.

Приїхав катафалк, щоб везти в останню дорогу тіло доньї Марії Жозе, яка вирушає до свого вічного дому. Донья Марія Жозе була доброю жінкою. Кажуть, що живі мають прощати гріхи мертвим, бо в усіх нас бувають хвилини слабості. Прийшли і могильники. Чекають, коли буде час іти на кладовище.

Зараз піду викручувати білизну. Я не можу дивитися, як когось ховають.

19 травня. Встала о п'ятій. Горобці вже почали свою ранкову симфонію. Птахи, очевидно, щасливіші за нас. Між ними, мабуть, панує дружба й рівність. Світ птахів, певно, кращий за світ жителів фавел, які лягають спати й не сплять, бо їх мучить голод.

Чим може похвалитися сеньйор Жузеліно, то це голосом. Він, як саб'я⁸, його слухаєш і не наслухаєшся. Але тепер саб'я живе в золотій клітці — в Кетете⁹. Стережися, саб'я, стережися, щоб не втратити цієї клітки, бо коти, коли вони голодні, підкрадаються й до пташок у клітках. А жителі фавел — це коти, та ще й голодні.

...Мої думки перервав булочник, що йшов вулицею, вигукуючи:

— Виходьте, виходьте, скуштуйте солодких пампушечок з кавою!

Він же знає, що в фавелах тепер мало таких, хто п'є каву. Більшість жителів фавел їдять тоді, коли пощастить щось знайти. В усіх сім'ях — купа дітей. Тут жила одна іспанка, донья Марія Пуерта. Вона купила ділянку й почала на всьому заощаджувати — на будиночок. Та коли закінчували будинок, діти вже не стояли на ногах. А мала вона їх вісім душ.

Були й такі, що приходили до нас і говорили:

— Чорти б його взяли, тут свиням жити, а не людям. Це свинюшник Сан-Паулу.

Поступово втрачаю інтерес до існування, більше того, з'являється відроза, ненависть до всього, і це закономірно.

...Помила підлогу, бо чекаю візиту одного майбутнього депутата, який хоче, щоб я зробила йому кілька доповідей-інформацій. Він каже, що прагне глибше вивчити фавели і, якщо його оберуть на пост, ліквідує їх.

Довго не могла одірвати погляду від неба, воно було кольору індіго, і раптом зрозуміла, що дуже люблю мою Бразілію. Далі погляд мій зупиняється на рядах дерев, якими починається вулиця Педро Вісенте. Листя ледь-ледь тріпотіло на вітрі, а мені здалося, що воно аплодує моїй любові до батьківщини. Тягнучи за собою візок, вирушила далі шукати папір. Вера йшла біля мене й усміхалася. Я згадала слова Каземіро де Абреу¹⁰: «Смійся, дитя, прекрасне життя!» Може, за тих часів життя було прекрасним. Але зараз воно таке, що можна тільки крикнути: «Плач, дитя, гірке життя!»

...Я така заклопотана, що навіть забула помилуватися міським садом. А зараз же пора білих квітів, вони цвітуть усюди. Адже у нас місяць Марії, вівтарі, мабуть, утопають у білих квітах. Ми повинні дякувати богам чи природі за те, що нам дарували зорі, прикрасивши ними небо, і квіти, прикрасивши ними луки, ліси і всю землю навкруги.

Проходячи по авеніді Крузейро до Сул, ми зустріли сеньйору в синіх черевиках і з синьою сумочкою.

⁸ Пташка, що славиться в народі своїм співом.

⁹ Палац президента в Ріо-де-Жанейро, колишній столиці Бразилії.

¹⁰ Португальський поет.

— Поглянь, мамо, — сказала мені Вера, — яка гарна жінка. Я її повезу в моїй автомашині.

Моя дочка Вера каже, що коли купить автомашину, то кататиме тільки красивих людей. Жінка почула її слова й усміхнулася. А Вера не вгавала:

— Мамо, а як від сеньйори пахне духами!

Я й не знала, що моя дочка вміє так піддобрюватися. Жінка відкрила сумку і дала Вері двадцять крузейро.

...Тут, у фавелах, усі б'ються із злиднями, ледь животіючи. Та лише я одна відверто показую всі наші страждання. Багато хто зараз шукає на смітниках черевики, щоб взутися. Але там усе таке перетліле, що в ньому й тижня не проходиш. Раніше, десь з 1950 до 1956 року, у фавелі влаштовувалися гулянки, люди збиралися тут поспівати. Та в п'ятдесят сьомому-п'ятдесят восьмому життя стало важчим. Збиралися чимдалі менше й менше, а потім зовсім перестали. Цими днями зустрілася з одним солдатом.

— Ви ще живете в фавелі? — здивовано спитав він мене. — Чому?

...Поклала спати Жоао й Веру і пішла за Жозе. Подзвонила по телефону в Централ. Потім сіла в трамвай і поїхала. Я не відчувала холоду, здається, в мене температура до сорока. Зайшла в поліцію, де мені сказали, що Жозе зараз в суді для малолітніх на вулиці Асдрупал Насільєнто.

...Пішки попленталася на вулицю Асдрупал Насільєнто. Я не вмію орієнтуватися вночі. Яскраві вогні міста збивають мене з пантелику. Доводиться розпитувати людей, куди йти. Ніч для мене красива тільки тоді, коли я милуюся зоряним небом, читаю або пишу. Вона приваблює мене тишею.

Нарешті добралася до потрібної мені вулиці. Черговий сказав мені почекати. Почала розглядати дітей. Одні плакали, інші сердилися, що їм не дозволяють робити того, що б їм хотілося. Жозе плакав, та, почувши мій голос, повеселішав. Хоч син намагався не показати цього, але я бачила, як він зрадив. А яким ніжним поглядом зустрів він мене!

...О пів на дев'яту була вже в фавелі, в ніс ударив сморід екскрементів, змішаний із запахом гнилого болота. Коли я в місті, мені здається, що я в розкішній світлиці з кришталевими люстрами, парчевими килимами та гаптованими подушечками. А коли я в фавелі, то мені здається, що я викинута, нікому не потрібна річ, місце якої серед мотлоху в смердючій комірчині, на звалищі.

20 травня. Тільки зажеврив обрій на сході, як я вже була на ногах. Прокинулася Вера і почала співати. Попросила й мене допомогти їй. Заспівали вдвох, нас підтримали Жоао і Жозе.

Вранці накрапав дощ. Хоч сонце піднімається, йому не вдається прогнати холод. Як воно в природі, — думала я, — настає пора, коли над усім бере гору сонце, потім усе міняється, — настає пора дощів і вітру. А зараз дощуляє холод. Всьому своя черга, і ніхто не може порушити цього.

...Відчинила вікно й побачила жінок, що швидко проходили мимо. Усі вони були в своїх поношених, вицвілих від часу пальтах. Скоро це лахміття, яке вони дістали в інших і яке давним-давно треба викинути, буде замінено іншим. Політики дадуть його нам. Я мушу теж іти з ними, бо я теж із фавели. Я покидьок, мотлох, я те, що лежить в комірчині для мотлоху, спалюється або викидається на смітник.

...Жінки, що так поспішають повз моє вікно, йдуть до церкви за хлібом для своїх дітей. Це обдаровує їх Фрай Луїс. А тим часом їхні чоловіки вилежуються в ліжках, гріючись під ковдрами. Одні тому, що в них немає роботи, другі — через хворобу, а треті — просто після пиятики.

Мене не цікавлять їхні чоловіки. Коли вони влаштовують танці, я навіть не заглядаю туди — просто не лежить у мене душа до цього. Я тільки втручаюся в бійки, коли відчуваю, що буде злочин. Я не знаю, звідки у мене така неприязнь і до чоловіків, і до жінок. Свою усмішку, свою ніжність і ласкаві слова я бережу для дітей... Є тут один підліток, на ймення Жуліан. Як він знущається з свого батька! Він б'є старого з

насолодою, наче справжній садист. Лупить, ніби в барабан. А батько все робив, щоб він вивчився на адвоката... Коли Жуліан іде під арешт, старий проводить його зі сльозами на очах. Жуліан бунтується не без причини. Чого вони живуть у фавелі? У них є будинок на Альто де Вілья Марія.

Буває, до фавели приїздить із сім'єю дитина. Спочатку вона вихована, чемна. А мине кілька тижнів, і дитина вже розмовляє мовою фавели, стає таким грубіяном, що бачити й слухати її гидко. Речі, що раніше були у вітальні, опинилися в комірчині для мотлоху. Тут, у фавелі, діаманти перетворюються на свинець.

Мені здається, що світ, замість того, щоб іти шляхом прогресу, повертається до свого первісного стану. Хто не знає, що таке голод, мабуть, скаже: «Той, хто пише це, — божевільний». Але голодні похвалять мене.

— Правильно, Кароліно, — скажуть вони. — Треба, щоб усі мали вдосталь їжі.

Як страшно, коли голодна дитина ще не кінчить їсти, а вже каже: «Я хочу ще!» Ці слова «Я хочу ще!» обпалюють мозок матері, яка дивиться в порожні каструлі.

...Якщо політик у своїх виступах порушує проблеми фавели, присягаючись, що він за народ, що він прагне віддати всі свої сили на поліпшення умов нашого життя, і тут же просить наші голоси, обіцяючи заморозити ціни, — то це тільки випробуваний спосіб перемогти на виборах. Потім цей діяч пориває з народом і дивиться на його життя напівзаплющеними очима, із зверхністю, що боляче ображає нас.

...Коли я повернулася з палацу, яким є для мене місто, мої діти радісно сказали мені, що вони в смітті знайшли макарони. Але макаронів було мало, і я приготувала їх з бобами. А коли сіли їсти, Жоао кинув мені докір:

— От як. А ви казали, що ми ніколи нічого не будемо їсти із смітника.

Це вперше я не дотримала слова перед ними.

— Я вірила Кубічеку, — відповіла я Жоао.

— Тоді ви вірили, а тепер хіба не вірите?

— Ні, сину, демократія втрачає своїх прибічників. В нашій країні все слабеньке: і гроші, і демократія, а політики й поготів. А ти ж знаєш, все, що довго слабує, раптом одного чудового дня помирає.

...Політики знають, що я поетеса, то мусять вони знати, що справжні поети йдуть навіть на смерть, коли бачать свій народ пригнобленим.

21 травня.

Минула ніч для мене була жахливою. Приснилося, ніби я жила в нормальному будинку, в мене була ванна, кухня і навіть убиральня. І я готувалася відсвяткувати день народження Вері. Купувала їй каструльку, яку вона вже давно просить, і в мене були на все це гроші. За столом, застеленим білою, як лілея, скатертиною, я їла біфштекс, хліб з маслом, смажену картоплю й салат. Коли вже намірялася з'їсти другий салат, — прокинулася. І, о жах, яка гірка дійсність навкруги! Я вже не в місті, а в фавелі, в бруді, на березі Тісте¹¹. У мене на прожиток є тільки дев'ять крузейро. В хаті немає цукру, бо вчора я не виходила з дому, і діти повимітали все, що можна було з'їсти.

...При владі мають стояти талановиті люди, що вболівають душею за народ, дбають про нього. А нашою країною правлять багатії, ті, хто ніколи не знав, що таке голод, біль і печаль бідняка. А якби більшість збунтувалася, що могла б зробити меншість? Я на боці бідняка, що має тільки руки, виснажені робочі руки. Нам треба звільнити країну від політиків-спекулянтів.

Вчора я їла макарони, підібрані на смітнику, пригадувала один випадок, і мене брав страх, що можу померти. Було це 1953 року, коли я продавала металевий брухт в Зінью. Там зустріла я одного дуже вродливого негра. Він був ще молодий і не хотів збирати папір: мовляв, це не для нього, нехай збирають старі. Якось я йшла продавати залізо й

¹¹ Річка, що перетинає Сан-Паулу.

зупинилася на авеніді Бом Жардін, на звалищі, як називають це місце. Тут саме викинули зіпсоване м'ясо, і мій знайомий негр вибирав ще не цілком зогнілі шматки.

— Візьми, Кароліно, це можна їсти,— простягнув він мені кілька шматків м'яса. Я взяла, щоб не образити його, і почала просити, щоб він не їв цього м'яса. Краще їсти сухарі, погризені мишами. Та він не міг послухатися мене, бо вже два дні не мав і ріски в роті. Хлопець тут же розпалив вогонь і почав смажити м'ясо. Голод так мучив нещасного, що він, не чекаючи, поки м'ясо підсмажиться, тільки підігрівав його і їв напівсире. Я пішла від нього, намагаючись не думати, що я була свідком самогубства. Таку картину важко навіть уявити собі в такій багатій країні, як моя. Як я обурювалася так званою службою соціального забезпечення, що нібито мусить допомагати зубожілому населенню. Там навіть знати не хочуть про страшні злидні, в яких живуть фавеляни. Продала залізо в Зінью і повернулася до авгієвої стайні Сан-Паулу, в фавели.

А на завтра того негра знайшли мертвим. Його так рознесло, наче він був гумовий. Пальці на ногах стирчали віялом. У негра не виявилось документів, і його поховали, як бездомного. Та ніхто й не намагався дізнатися, хто він такий.

...Через кожних чотири роки міняються політики, та цим зовсім не розв'язується проблема голоду, центром якого є фавели, а філіалами — робітничі поселення.

...Вийшовши по воду, я побачила одну нещасну, що впала біля крана. Вона лягла спати не ївши і знепритомніла від виснаження. Лікарі, яких немало у нас серед вершителей політики, добре знають про це... Зараз я йду до доньї Жуліти на роботу. Назбирала паперу. Сеньйор Мануель зважив його і дав мені дванадцять крузейро. Пішла по авеніді Тірадентес і нарешті дісталася до будинку номер сімнадцять на вулиці Фрай Антоніо Сантана де Гальван, щоб попрацювати у доньї Жуліти. Насамперед вона прочитала мені лекцію, що коли я не уникатиму чоловіків, то матиму ще одну дитину, і що чоловіки не допомагають вирощувати дітей. Я посміхнулася: щодо чоловіків, то в мене є гіркий досвід, я вже давно досягла того віку, коли всіма твоїми почуттями керує тверезий розум.

Я знайшла серед відходів одну кара¹², один батат і картоплину. З цим і повернулася до фавели. Мої діти гризли шматок черствого сухаря. Я подумала: щоб пережувати цей хліб, треба мати сталеві зуби.

Не було жиру, і м'ясо поставила на вогонь з помідорами, які назбирала на фабриці Рейкше¹³. Налила води, вкинула кара і картоплину. Коли все це закипіло, всипала макарони, знайдені дітьми на смітнику.

Жителі фавел поступово переконуються, що їм у житті судилася доля ворон. Служба соцзабезпечення нічого для них не робить. Завтра в мене не буде хліба.

22 травня. Сьогодні мені дуже важко. Не знаю, чи плакати, чи кинутися світ за очі й бігти, поки не впаду мертвою.

Вранці йшов дощ. Я нікуди не ходила роздобувати грошей. Цілий день писала. Залишилися макарони, підігріла їх дітям. Зварила картоплю, трохи підживилися. У мене є металевий брукт, треба віднести до Мануеля. Коли прийшов Жоао зі школи, послала його здати залізо. А він купив склянку мінеральної води за два крузейро, і я страшенно розгнівалася. Де це чувано, щоб житель фавел дозволяв собі таку розкіш?!

...Діти їдять багато хліба. їм подобається м'який свіжий хліб. Та коли його немає, вони їдять і черствий.

Твердий хліб, що ми їмо, тверда постіль, на якій ми спимо, жорстоке життя у жителів фавел.

О Сан-Паулу, королево, що в бучній славі піднімаєш свою золоту корону з хмарочосів, одягаєшся в парчу і шовк, навіщо взуваєш на ноги подерті бавовняні панчохи — фавели?..

...Грошей на м'ясо не вистачило, і макарони приготувала з морквою. Жиру не було — і вийшло страшенно несмачно. Тільки одна Вера їла та просила ще.

¹² Особливий вид картоплі.

¹³ Одна з найбільших консервних фабрик Бразилії.

Вона не перестає мене благати:

— Мамо, продай мене доньї Жуліті, у них така смачна їжа.

Я знаю, що тут, у Сан-Паулу, є бразильці, які мучаться ще більше за мене. В червні 1957 року я захворіла й обійшла всі пункти соціального забезпечення. У мене тоді розболілися нирки, бо я переносила на собі дуже багато металу. Щоб не дивитися, склавши руки, як голодують мої діти, я пішла просити допомоги у хваленої служби соціального забезпечення. Скільки бідняцьких сліз я побачила там, які сумні трагедії розігравалися на моїх очах! Скільки зверхності, зневаги до бідних!

Спочатку я пішла в палац, звідти мене послали в центр на авеніді Бригадейро Луїс Антоніо, з авеніді Бригадейро послали мене в службу соціального забезпечення Святого дому. Там я досхочу наговорилася з доньєю Марією Апаресіда, яка дала мені багато порад, але, по суті, не допомогла нічим. Тоді я вирішила ще піти в палац і стала в чергу. Говорила з сеньйором Альсідесом. Цей чоловік не японець, але він жовтий, як старе сало.

— Я хвора і прийшла сюди просити допомоги, — сказала я сеньйору Альсідесу. — Спочатку мене послали на авеніду Бригадейро Луїс Антоніо — я пішла. Звідти мене послали до Святого дому, я поїхала й туди. Останні свої гроші я витратила на транспорт.

— Затримати її!

І солдат приставив дуло гвинтівки до моїх грудей. Я глянула солдатові в очі й відчула, що йому жаль мене.

— Я бідна, тому й прийшла сюди, — сказала я.

З'явився доктор Освальдо де Баррос, міський філантроп, одягнений немов святий Вісент де Пауль, і крикнув:

— Викличте поліцейську машину!

23 травня. Встала дуже сумна, бо йшов дощ. В бараці страшенне безладдя. Немає пасти, щоб помити посуд. За звичкою, я називаю череп'я та бляшанки посудом. Якби в мене було мило, я взялася б прати білизну. Я не якась там нечупара. Якщо й ходжу зараз брудна, то лише через злигодні, такі характерні для життя в фавелі.

Нарешті я дійшла до висновку: раз не можна потрапити до раю, то нічого марно витріщати на небо очі. Нам так само нема чого фавел, бідняків. Навіть боби забувають нас. Вони вже гордують тими бідолахами, що живуть на звалищі. Хто ще не відвертається од нас, так це маніокове борошно. Але ді« тям воно не подобається.

Коли поставила на стіл сніданок, Жоао усміхнувся. Діти попоїли і навіть не звернули уваги на те, що боби чорні. Наше життя теж чорне, чорне все, що нас оточує.

На вулицях, на стінах крамниць уже висять плакати з іменами кандидатів у депутати. Декого з них я знаю. Це переважно ті, що провалилися на попередніх виборах і виставляють свої кандидатури знову. Народ байдужий до виборів, бо це, по суті, троянський кінь, якого нам підсовують кожних чотири роки.

...Небо таке чарівне, що від нього не можна одірвати очей, по його безмежних просторах пливуть хмарки, утворюючи фантастичні картини. Легкий вітерець приносить ніжні пахощі квітів, а горде сонце, як завжди, розсипає своє проміння й котиться далі за обрій. Вночі на темну синяву неба випливають мерехтливі зорі. У світі стільки чудес, що й описати важкої Лише одне засмучує нас: ціни, коли ми йдемо щось купувати. Вони кидають тінь на все прекрасне на світі.

Тереза, сестра Майри, випила каустичної соди, але не померла. Кажуть, у кишені свого коханого вона знайшла лист від іншої. Бідолаха втратила багато крові, лікарі кажуть, що хоч вона й виживе, то все одно вже не буде здорова. А в неї двоє діток: одному чотири роки, другому — лише дев'ять місяців.

26 травня. Ранок почався дощем. У мене тільки чотири крузейро, трошки рису, що залишився з учорашнього дня, та кілька кісток. Принесла води — варитиму кістки. Ага, в мене ще збереглося трохи макаронів. Зварю дітям супу. Бачила, що сусідка мила боби, і позаздрила їй.

...Вже два тижні не перу білизни — немає мила. Продала кілька дощок за сорок крузейро. Жінка, що купила їх, обіцяла принести гроші сьогодні. Якщо принесе, куплю мила.

...Поліція вже кілька днів не заглядала у фавелу, а сьогодні приїхала, бо Жуліан побив батька. Так відлупцював старого, що той заплакав і пішов скаржитися в поліцію.

27 травня. Сьогодні бачила, що на холодильнику у відходи кидають креолін, щоб мешканці фавели не могли брати для себе м'ясо. Кави я не пила, ходжу, наче в тумані. Коли голова паморочиться з голоду, то це зовсім не те, що вона йде обертом від випивки. Від хмелю хочеться співати, а коли ти голодний, — тремтиш, немов у пропасниці. Як це страшно, коли в твоєму шлунку порожньо...

Відчувши в роті гіркоту, я подумала, що життя гірке й без цього. Здається, доля змалечку прирекла мене на голодування... Зібрала мішок паперу. На вулиці Гауліно Гімараес одна сеньйора дала мені кілька газет. Вони були чисті, і я пішла з ними на склад. Збирала потім залізо, бляху, вугілля — все, що може знадобитися для мешканця фавели. Леон дав мені за папір шість крузейро. Спочатку хотіла за ці гроші купити бобів, але відчула, що більше не витримаю, так мучив голод. Вирішила випити чашку кави з молоком і купити хлібець. Як чудодійно впливає на організм людини їжа! З голоду мені все здавалося жовтим: і небо, і дерева, і пташки, а коли трохи перекусила — побачила все в природніх тонах.

...Їжа в шлунку — все одно, що паливо в машині. Я почала працювати проворніше, тіло моє стало легшим, і я пішла швидше. Мені здавалося, що я пливу. На моєму обличчі з'явилася усмішка, ніби переді мною поставали захоплюючі картини. Та хіба може бути щось чарівніше, ніж безліч страв перед тобою? В мене було таке відчуття, наче я їла вперше в житті.

...Приїхав патрульний автомобіль, привезли двох негринят, що блукали на вокзалі. Одному чотири роки, а другому п'ять... Неважко здогадатися, що вони з фавели, таких обідранців не знайдеш більш ніде. їдять вони все, що трапляється на вулиці, — шкірку з бананів, кавунів, навіть шкаралупу з ананаса. Як тільки їм удається розжувати її?! У них були повні кишені алюмінієвих монет — ці гроші недавно в обігу.

28 травня. Вдосвіта йшов дощ. У мене залишилося тільки три крузейро, бо п'ять позичила Лейлі — поїхала в лікарню по дочку. Не знаю, за що братися. Хочеться писати, а треба прати білизну. Холодно, а в мене немає у що взутися. Діти теж усе порвали.

...Найгірше, що в фавелі од дітей нічого не приховаєш. Хлопчаки в фавелі знають буквально все, навіть те, як виглядає гола жінка. Та й як їм не знати, коли жінка, щоб уникнути кулаків п'яного чоловіка, вибігає часом гола на вулицю. Якщо вже в фавелі починається бійка, то кожен кидає все й біжить дивитися на цю комедію. А коли з хатини вибігає роздягнена жінка, то це для зівак справжній спектакль. Від хлопчаків не раз можна почути:

— Коли Армін бив Фернанду, вона вибігла зовсім гола!

— А я не бачив, шкода!

А інший, розказуючи дружкові про свої враження, щось соромливо шепоче йому на вухо. Потім вони аж заливаються реготом. Все вульгарне мешканець фавели засвоює дуже швидко.

...Тут і бараки проститутток, які займаються своїм ремеслом навіть при дітях.

...Багаті з пристойних будинків кажуть, що нам співчувають політики. Це неправда, бо політики з'являються тут лише під час виборів. Цього року нас уже відвідав кандидат у депутати доктор Пауло де Кампос Моура. Він обдарував нас бобами і прекрасними ковдрами. Це він зробив дуже вчасно — незабаром почнеться холод.

...Треба сказати, що не всі в фавелі так бідують, дехто живе навіть непогано — це в основному прибулі з півночі. Вони працюють, економлять гроші, потім купують собі будинки або знову повертаються на північ.

...Є й такі, що будують бараки не лише для себе, а й щоб наймати їх іншим. Плата за барак тут від п'ятисот до семисот крузейро. Дехто будує бараки на продаж. Вкладає у цю справу чотири тисячі крузейро, а продає потім за одинадцять тисяч. Наприклад, цим займається Тибурсіо.

29 травня. Дощ нарешті перестав. Хмари пливають на захід. Але натомість дощує холод. Багато хто в фавелі не має теплої одягу. Якщо є черевики, то нема чого накинути на плечі. Я не можу дивитися на те, як по холодній грязюці ходять босі діти. Бачила нових людей, що з'явилися у фавелі. Обідрані, виснажені. Сяк-так зліпили з різного мотлоху халупу. Боляче дивитися, скільки лиха випадає на долю злидаря. Одна з жінок дивилася на фавелу, на бруд навколо, на нещасних дітей, і це був найсумніший погляд з усіх, які я тільки бачила в житті. Очевидно, вона вже втратила всяку надію на краще життя. В очах її відбився справжній розпач.

Мабуть, знайдеться хтось такий, що, читаючи оце, що я тільки-но написала, скаже: «Це брехня!» Та злидні й бідність — речі цілком реальні.

...Мене обурюють розкоші тих, що висмоктують з людини соки, немов з лимона.

30 травня. Переодягла Веру, і ми вийшли з дому. Може, бог зглянеться і щось пошле нам? Може, я дістану десь грошей на сьогодні? Чи знає взагалі господь, що існують фавели й що люди в них гинуть з голоду?

...Жозе Карлос приніс пачку бісквітів, яку знайшов на смітнику. Коли я бачу, що діти їдять щось із смітника, то завжди думаю: а що, коли там отрута? Та діти не можуть ходити голодні, а бісквіти були такі смачні... Я теж їла їх і навіть згадала приказку: «Якщо ідеш у танець, то мусиш танцювати те, що й інші». Я теж була голодна, то чого мала перебирати?

В фавелу прибувають все нові люди. Обшарпані, ходять згорбившись, не підводячи погляду, весь час думаючи про своє лихо, яке змусило їх переселитися в таке жахливе місце. Тут ніхто не садить квітів, щоб дихати їхніми пахощами, не чути тут і бриніння бджіл, не пурхають колібрі, ніжно торкаючись до пелюсток квітів своїм маленьким дзьобиком. У фавелі завжди стоїть один і той самий запах — сморід від гнилого болота, кізків та горілки.

31 травня. Субота — день, коли я мало не божеволію, не знаючи, як роздобути щось поїсти на суботу й на неділю... Зварила кави, а хліба трохи лишилося з учорашнього дня. Поставила варити боби. Сьогодні в мене нарешті будуть варені боби. Просто якийсь сон!

...На базарчику, що на вулиці Гуапоре, знайшла кілька бананів і маніоків. На авеніді Крузейро до Сул одна сеньйора з будинку 728 попросила мене викинути здохлу собаку в Тіету, пообіцявши за це п'ять крузейро. Я залишила Веру коло неї і пішла. Собака була в мішку. Сеньйора дивилася мені вслід, а я мало не бігла до річки. Коли повернулася, сеньйора дала мені шість крузейро. «Тепер я матиму за що купити мила», — подумала я.

...Повернулася в фавелу; ніяк не зважуся сказати: повернулася додому. Дім — це дім, а халупа залишається халупою, брудною зовні і всередині. Глянула на подвір'я — скрізь розкиданий різний мотлох, стоїть страшний сморід. Тільки в неділю я можу знайти час, щоб трохи прибрати.

...Купила одне яйце і на п'ять крузейро жиру. Приготувала яешню і з'їла, може, перестане нудити. Перестало. Ясно, що це від виснаженості. Лікар порадив мені їсти масло, але де я візьму його... Зготувала вечерю: рис, боби, перець, сосиски та підсмажене маніокове борошно. Вера, побачивши стільки страв, вигукнула:

— У нас сьогодні справжнє свято!

...Якось я розговорилася з однією сеньйорою, яку бачила в фавелі вперше.

— Ви тут живете? — запитала я її.

— Так. Але, розумієте, жити далі я тут не можу, в мене страшна огида до цього місця. Воно для свиней, а не для людей. Зрештою, навіть свині, якби їх сюди загнали, не

вистерпіли б. Я багато всілякого чула про фавели, але навіть уяви не мала, що це таке. Один господь бог може зглянутись на нас.

1 червня. Пів на четверту ранку. Не можу спати. У нас з'явився Віктор, найнеприємніша людина з усіх в фавелі. Така потвора, а має двох жінок, обидві живуть в одній халупі. Не встиг він ще поселитися тут, як почав нагонити страх на всіх своєю жорстокістю.

— Мені зробили щеплення кров'ю Ламжано¹⁴, — похвалився він якомсь.

Першого січня 1958 року він хотів побити мене. Та я показала йому, де раки зимують. Він із заліза, а я із сталі. Я кволала, зате мої слова ранять сильніше за шпагу, і рани од них не скоро заживають. Він перестав сікатись до мене, бо я покликала поліцію, і його посадили на чотири години. Вийшовши з тюрми, він нахвалявся, що вб'є мене. Та Адальберто застеріг його:

— Не раджу тобі з нею зв'язуватися. Вб'єш ти її, чи ні, а вона тебе таки доконає.

Я виявила спритність, про яку не розповідатиму, бо це — таємниця самозахисту. Живеш у фавелі, то живи собі саме так, щоб для всіх ти залишалася нерозгаданою.

...Сьогодні неділя, і можна було б поспати до восьмої, та Віктор увімкнув радіо. Хіба в фавелі хтось знає, що таке взаємоповага?

...Я нічого не можу сказати в докір своїй матері. Вона була дуже добра, хотіла, щоб я вивчилася на вчительку. Та несподівані повороти життя звели нанівець її мрію. Однак вона прищепила мені риси людяності, навчивши любити бідних і безсилих. Ось чому в мене стільки співчуття і жалю до мешканців фавели, хоч я знаю, що тут є люди, варті лише зневаги, люди, порочні духом.

Цієї ночі Амелія посварилася зі своїм коханцем. Вона кричала, що той живе з нею тому, що має з цього вигоду. Більше було чути голос Амелії, вона лаялася з явною насолодою. В неї двоє дорослих синів, та вона і бачити їх не хоче. Виганяє на вулицю рідних дітей, віддаючи перевагу мужчинам.

Мужчина прийде і піде, а дитина міцно приростає до твого серця.

Ще тільки чотири години, а я вже зготувала сніданок. Це неважко, коли є з чого. Рис, боби, капуста й ковбаса, — стільки страв, що я почуваю себе справжньою багачкою. Коли я бачу, що мої діти їдять рис і боби, то усміхаюся з радості, мов дурна. Випрала білизну, прибрала в халупі. Зараз буду писати й читати. Мені видно, як хлопці грають у м'яча. Скільки в них енергії! А якби вони ще пили молоко та їли м'ясо!..

2 червня. На світанку було холодно. Я розпалила в плитці й послала Жоао купити хліба та кави. Хитрун по дорозі відпанахав собі добрячий краєць хліба. Я накинулася на нього з докорами, вилаяла його. Хліба не вистачило, й діти лишилися голодні.

...Зранку я майже завжди нервую, боюся, що не роздобуду грошей на прожиття. Але сьогодні понеділок, і на вулицях багато паперу. Прийшов сеньйор Мануель і запропонував мені стати його дружиною. А я не хочу, не ті вже в мене літа. Та й хто зна, чи подобатиметься чоловікові жінка, яка не може, щоб не читати, встає вночі й пише, спати лягає, поклавши під подушку олівець та папір. Ні, краще я житиму так, як і досі жила. Сеньйор Мануель дав мені п'ятдесят крузейро, і я розплатилася зі швачкою за Верину сукню. Донья Алісія скаржилася, що сеньйор Александр лаяв її за витрачені шістдесят п'ять крузейро. «Гроші, все гроші, — подумала я, — вони корінь зла і ненависті».

3 червня. ...Коли ми ждали трамвай, Вера розплакалася. Їй захотілося тістечка, а в мене було тільки десять крузейро — два на трамвай і вісім на м'ясний фарш. На щастя, нагодилася донья Жеральде і дала Вері на тістечко чотири крузейро. Дитина почала їсти тістечко й співати. Сіли в трамвай. Вера знову почала пхикати, бо не хотіла їхати навстоячки, а місця, щоб сісти, вільного не було.

¹⁴ Бандит, який протягом багатьох років разом зі своєю бандою наводив жах на населення північних штатів країни.

...Коли в мене мало грошей, я намагаюся не думати, як мої діти підуть просити хліба й кави. Краще линути думками в небесні простори й думати, чи там теж є розумні істоти, чи нема? Якщо є, то які вони й чи схожі на нас? Чи може таке статися, що вони з'являться колись сюди і витіснять нас? Чи й там теж стільки різних народів, як тут, на землі, чи, може, лише якийсь один народ? Чи й там є фавели? Якщо є, то чи потраплю я туди, коли помру?

...Тільки сіла писати, як надворі залунали збуджені голоси. Давненько вже не чути було лайки в фавелі. Це Одете накинулася на свого колишнього чоловіка Альсіно. Альсіно приїхав до брата Франсіско машиною, на якій працює шофером, і привіз свою нову дружину. Коли вони обоє вийшли на вулицю, жінки накинулися на неї. Чотири жінки й хлопчина з такою люттю били її, що звалили на землю. Марлі, яка теж нагодилася на цю катавасію, одразу ж почала шукати каменя, щоб провалити нещасній голову. Я допомогла Альсіно і його жінці сісти в машину й порадила втікати. Спочатку хотіла покликати поліцію, та потім подумала, що, поки вона приїде, жінку можуть убити. Коли б я не допомогла Альсіно, він не вирвався б звідси цілий. Жінки, що живуть у фавелі, дуже страшні під час сварки. Те, чого не вдається їм добитися нормальною розмовою, вони намагаються досягти сварками та бійками.

...Одете розгнівалася на мене за те, що я стала на захист Альсіно.

— У вас же четверо дітей, треба думати й про них, — сказала я їй.

— А що мені діти? Дуже шкода, що я не вбила його.

Коли я штовхнула в машину жінку Альсіно, вона промовила:

— Тільки ви одна тут добра.

Враження було таке, наче я вирвала кістку з собачих пащ. Бачачи, як її чоловік утікає в машині з іншою, Одете накинулася на мене. Боже, як вона мене лаяла, що я втрутилася в їхню сварку! Та я думаю, що на милування нема силування.

Фавела — наче кімната кривих дзеркал. Це вже п'яту жінку Альсіно приводить сюди.

І щоразу Одете влаштовує скандали.

...Сьогодні фавела вирує. Вдень Лейла лаялася зі своїм коханцем Арнольдо. Арнольдо — негр. Він ще хлопчиною прийшов сюди. Але яким хлопчиною! Чемним, вихованим і слухняним. Він був гордістю свого батька. Всі сподівалися, що коли він виросте, то буде «негр, о сеньйор». В Африці негрів поділяють так: «Негр ту», «Негр турутуту», «Негр, о сеньйор».

«Негр ту» — звичайний негр. «Негр турутуту» — негр нічого не вартий. «Негр, о сеньйор» — негр з вищого товариства. Та Арнольдо, коли виріс, став «негром турутуту». Він став розбещеним, весь час пиячив. Важко навіть повірити, що людина може до такого дійти. Він — кум доньї Домінгас. Але який кум...

Донья Домінгас — добра негритянка. Спокійна і слухняна. Коли Лейла залишилася без притулку, вона пішла жити до доньї Домінгас. Та годувала її, прала їй, а Лейла одібрала в старенької ліжку, і бідолаха змушена була спати на підлозі. Лейла стала повновладною господинею в її домі.

— Робіть щось, Домінгас, — порадила я старій.

— А що я можу зробити, вона чаклунка, ще вчарує мене.

— Та ніяких чарів немає.

— Ні, є, це я добре знаю.

А Лейла тим часом хвалилася, що вміє добре влаштовуватися в житті. Я бачила, як до неї почали ходити пристойно одягнені сеньйори. Навідувалася і аферистка Гномар чи Едвіхес Гонсалес, яка раз по раз міняє імена й місця проживання. Це вона робить для того, щоб брати товари в кредит. Потім не платить, і її ніхто не може ніде знайти... Донья Домінгас одержує за свого померлого чоловіка пенсію і всі ці гроші змушена віддавати Лейлі. Арнольдо, як кум доньї Домінгас, мав би стати на захист слабкодухої жінки, але він

і сам не кращий за свою подругу: забирав у доньї Домінгас гроші, на очах у її приймака розважався з Лейлою.

І донья Домінгас змушена була покинути власну хатину, перебратися до доньї Ірасеми. А приймак її, Нільтон, залишився дома. Я зробила все можливе, щоб забрати його звідти, та він не послухався, бо Лейла залякала хлопця: «Я чаклунка, і якщо ти підеш звідси, то я зроблю так, що ти перекинешся в слона».

Якось я зустріла Нільтона й, привітавшись, запитала:

— Ти не хотів би побачитися з мамою, Нільтоне?

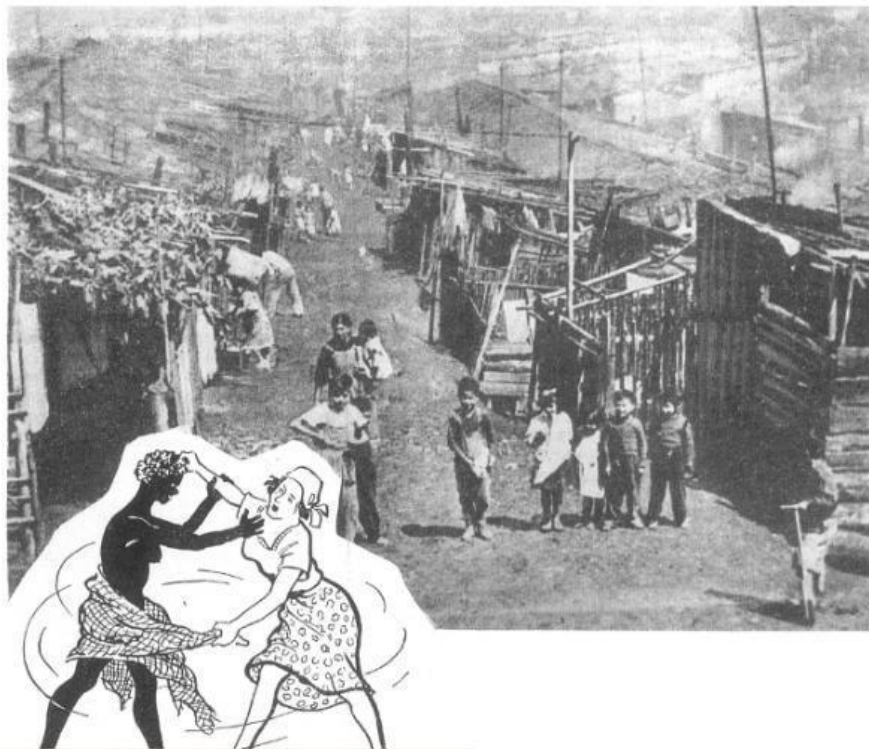
— Я не можу провідати її, бо Лейла сказала, що вона чаклунка, і якщо я піду з дому, то вона зробить з мене слона. А слон— дуже бридка тварина. Донья Кароліна, а що, коли вона оберне мене на свиню? Тоді я змушений буду їсти різні покидьки, і хто-небудь зажене мене в хлів на відгодівлю. А якщо вона зробить з мене коня, то я тягатиму воза, і мене стьобатимуть батогом.

Та коли Нільтона добре притис голод, він таки пішов до матері. Я подумала, що голод — непоганий учитель.

Якось я посварилася з Лейлою, і вони з Арнольдо підпалили за це мою халупу. Якби не сусіди, то я не погасила б пожежі.

5 червня. Бачила наших політиків. Щоб подивитися на них, ходила до Асамблеї. Це філіал чистилища, бо центром його є резиденція служби соціального забезпечення в палаці уряду. Там я чула скрегіт зубів, бачила, як бідні люди плачуть гіркими слізьми. А сльози бідних печуть душу поетів, не салонних поетів, а поетів з болота, з фавел, поетів, які є свідками страшної трагедії.

6 червня. Жозе Карлос уже кілька днів з'являється додому не раніш, як о пів на одинадцять. Сьогодні вранці я його попередила, що коли він не прийде до десятої, я не відчиню дверей... О другій годині купила хліба, а о п'ятій він був уже черствий. Теперішній хліб все одно, що серце політиків — воно черстве, і крик народу для нього ніщо.

7 червня. Діти напилися кави й пішли до школи. Це додало їм веселості. Лише той, хто голодує, може по-справжньому оцінити смак їжі.

Ходила з Верою збирати папір. Зайшла на холодильник, щоб дістати ковбаси. Стала в чергу, була дев'ятою. Така вже в мене звичка — за всім спостерігати, все рахувати, оцінювати.

Паперу назбирали багато, і я виручила за нього двадцять крузейро. Зайшли в бар випити кави з молоком. Взяла собі й Вері по чашці, заплатила одинадцять з половиною крузейро. Збирали папір до пів на дванадцятую і продали його за п'ятдесят крузейро.

...В дитинстві мені дуже хотілося стати мужчиною, щоб могли захищати Бразілію. Я багато читала і знала, що в світі весь час ідуть війни. Але серед тих, хто захищав свою батьківщину, зустрічалися тільки чоловічі імена.

— Чому ви не зробите мене хлопчиком?— попросила я одного разу матір.

Хтось мені тоді сказав:

— Якщо хочеш стати мужчиною, спробуй пройти під веселкою.

Після того я, тільки-но забачу веселку, завжди біжу, щоб пройти під нею. Та веселка залишалася недосяжно далекою для дитини, як і політики для народу. Втопившись бігти, я сідала на землю й починала плакати. Але народ не повинен стомлюватися й не повинен рюмсати. Йому треба боротися за краще майбутнє Бразілії, щоб наші діти не терпіли тих мук, які випали на долю батьків. Я поверталася додому і казала мамі:

— Веселка втікає від мене.

Біднота звичайно живе на берегах річок. Береги річок — це місця звалищ, сміття і притулку для бездомних та безробітних. Мешканці фавели від них нічим не відрізняються.

Ідучи збирати папір, я зустріла одного негра. Він був такий обідраний, що на нього жаль було дивитися. В своєму лахмітті він цілком міг би зіграти роль директора синдикату жебраків. Його очі, повні суму, дивились на світ з абсолютною байдужістю. Їхній погляд мало чим був схожий на людський. Негр їв якісь ласощі, знайдені на смітнику. Він ледве тримався на ногах, і можна було подумати, що він п'яний. Але негр хитався від голоду.

Зустрівши його вдруге біля складу, я сказала:

— Зачекайте, я продам свій папір і дам вам п'ять крузейро, вип'єте хоч кави з молоком. Це корисно зранку...

— Не треба. Щоб нагодувати своїх дітей, ви день і ніч збираєте папір, за який вам дадуть кілька мізерних монет. А ви ще хочете поділитися ними зі мною. Послуга, яку ви хочете зробити мені, дуже дорога. Я вже знаю, що мені робити, за кілька хвилин мені вже нічого не треба буде від цього світу. Я не зміг працювати у фермерів, бо вони жорстоко мене визискували. Не міг знайти роботу і в місті, бо кому потрібен старий виснажений робітник? А тут потрібні гроші, інакше не проживеш. Єдиний вихід у мене — смерть. Голод найстрашніша хвороба, від якої немає ліків...

Чоловік замовк, і я з мішком паперу за плечима рушила далі...

В суботу у фавелі дехто ходить на танці. Але я сиджу дома. Та й чи не безглуздя з мого боку було б зараз викручуватися в танку? Досить з мене того, що я натупцююся і набігаюся за день, роздобуваючи що-небудь на прожиття.

Повернулася додому. Вери ніде не було. Почала гукати, але вона не озивалась. Тоді я пішла на футбольне поле. Там уже розпочиналося червнєве свято. Вери й там не було. Хотіла вже їхати в поліцію і мало не потратила на це останні крузейро. Та добре, що повернулася в барак по документи. Вера була вже дома і вийшла мені назустріч. Вона розповіла, що шукала м'ячики і дуже далеко зайшла од дому.

8 червня. Сьогодні у нас непоганий сніданок. Коли на столі є м'ясо, я почуваю себе в гуморі, і діти теж радіють. Боби, рис, пиріжки! Діти вже давно просили пиріжків. Як безглуздо усміхається Жоао: в нашому домі пиріжки! Коли я вимовляю слово «дім», то мені здається, що я ображаю муровані будинки,

У фавелі щодня сварки, не треба й театру. Вісенте і Жоао Кока — брати байянці¹⁵, а коли вони сваряться між собою, ніхто не сказав би, що їх породила одна мати.

¹⁵ Вихідці із штату Байя.

Мешканці справжніх будинків не приховують своєї огиди до мешканців фавели. Я розумію їхні сповнені ненависті погляди — вони не хочуть, щоб тут були фавели, через які таке безладдя в кварталі. Багаті споконвіку гордують бідними. Та вони забувають, що після смерті всі будуть бідними.

Я добре знаю одне: жителі фавіели мусять усе терпіти. Ще як тільки ми переселилися сюди, то ходили по воду до сусідів у справжні будинки. Я брала воду в доньї Іди Кардосо. Донья Їда давала нам воду тричі на тиждень у будень, бо в неділю їй хотілося довше поспати. Якось ми пішли по воду, але крана в саду, звідки раніше всі брали воду, вже не було. Перед дверима доньї Іди вишикувалася черга, і всі страшенно обурювалися.

Мені вода була дуже потрібна — без неї я не могла зварити малому каші. Всі були в розпачі: що робити без води? Почали стукати в інші будинки, але ніхто нам не відчиняв, не відгукувався на наші прохання.

Довелося бігти по воду аж на вулицю Гуапоре, до паперового складу. Інші користувалися водою з убиралень.

Якось свекруха доньї Іди, яка сиділа після обіду надворі, обурено сказала:

— Коли б хоч потоп який стався, щоб змив цю фавелу разом з усією злидотою. Хоч-не-хоч, а людина змушена нарікати на бога за те, що він розплодив на землі стільки нечисті. Здається, вони лише для того й живуть, щоб не давати спокою іншим.

Донья Мулата, почувши це, зауважила:

— Дасть бог, вона перша втопиться у ложці води.

Під час поводі 1949 року втонув син доньї Іди — Педро Кардосо. Почувши цю сумну звістку, я подумала, що бабусі його буде досить гірко! Вона просила потопу на мешканців фавели, але повідь забрала її онука. Так їй і треба, щоб знала, який бог справедливий, як він карає багатих і бідних. Люди — божі створіння. А гроші — звичайнісінький метал, який створили і якому надали ціни люди. Якби бог був попередив донью Іду, що коли вона не даватиме нам води, то вона втратить сина, — вона б не шкодувала нам води. Педро загинув через гордощі своєї бабки та злобу своєї матері. Бог завжди карає зарозумілих!

8 червня. Вийшли з дому з Верою. Зібрали папір навпроти Бела Віста. Коли йшли вулицею Педро Вісенте, якийсь сеньйор дав Вері м'ячика. Вона дуже зраділа, подякувала і сказала сеньйорові, що він потрапить за це в рай.

Коли народилася Вера, я була зовсім самотня. Провідати мене не прийшла жодна сусідка, нікому було хоча б білизну випрати, доглянути моїй дітей. Лежачи в постелі, я не переставала думати про те, чи не пішли діти до річки, чи не впало котре у воду. А тоді після пологів мене охоплювало ще більше безсилля. Я не могла навіть руки піднести, не те щоб повернутися...

Раптом до мене долинув галас дітей, вони кричали, що на вулиці показують кіно. Це приїхали з «Відділу здоров'я» показати мешканцям фавели фільм про те, скільки хвороб чатує на людину, якщо вона їсть недоброякісну їжу, живе в бруді. Вони агітували нас не вживати води з річки, бо в річковій воді множаться різні заразні бацили. Замість того, щоб зміцнювати наше здоров'я, вода заражає нас. Навіть повітря, яким ми дихаємо в фавелі, заразне, бо фавела — це звалище сміття.

Прийшов наказ, щоб усі мешканці фавели поробили вбиральні.

11 червня. ...Вже півроку не плачу за воду, у місяць треба платити двадцять п'ять крузейро. Якщо вже зайшла мова про воду, то ще скажу, що мене бере жах, коли я подумаю, що треба йти по воду. У черзі біля крана, поки жінки наберуть води в свої бляшанки, пересудять усе на світі. Якщо котрась із жінок починає повнішати, — кажуть, що вона вагітна, якщо навпаки, — кажуть, що в неї туберкульоз. Доньї Беніті вже вісімдесят два роки. Та коли вона почала повніти, бсі одразу ж заговорили:

— Буде дитина! Донья Беніта вагітна!..

— Та що ви кажете? В такі роки!

— І скільки вже місяців, не знаєте?

Казали — шість, сім, кому що збрело на думку. А коли хтось розповідав про ці плітки доньї Беніті, вона обурювалась і страшенно лютувала:

— Я вже давно не можу бути матір'ю, як їм не соромно таке верзти! Я в цьому ділі вже давно на пенсії!

Я теж подумала, що в такі роки дітей мала хіба мати Іоанна Хрестителя.

У фавелі кожен день щось трапляється. Вчора донья Ізальтіна забула зняти в дворі білизну, а на ранок білизни вже не було. Донья Себастьяна сказала доньї Ізальтіні, що то була справа рук Лейли.

Мешканці фавели намагаються по змозі не прогавити такого видовиська. Поліцейський повів до дільниці якусь недоумкувату дівчину. Казали, що вона втекла з японцем, а сьогодні раптом знову з'явилася в фавелі.

...Ходила до доньї Жуліти. Вона дала мені кави, мила й хліба. На авеніді, що веде до Естадо, в будинку номер 1140 знайшла багато паперу. Дістала за нього дев'яносто вісім крузейро. Вистачило на масло, м'ясо, цукор. Купила кілька бананів на солодке. Жозе Карлос став спокійніший після того, як у нього вигнали глисти. Двадцять один глист.

12 липня. Встала о третій: хіба людина може спокійно спати, коли в голову лізуть думки про її злидні? Сіла трохи пописати. Коли беруся за перо, то мені починає здаватися, що я опинилася в золотому замку, повному сонячного світла, яке виграє на сріблі вікон, міниться в кристалі люстр, або що я гуляю в казковому саду і мій погляд чарують нечуваної краси квіти. Тільки дофантазувавши такі казкові обставини, можна забути на якусь мить, що ти в фавелі.

Зварила кави і пішла по воду. Подивилася на небо: зоря Дальва вже зійшла. Як неприємно іти босоніж по болотук,

Найщасливішою я почуваю себе тоді, коли переселяюся в думках до свого казкового палацу.

...Бідолашний Вальдемар накинувся сьогодні з заступом на сеньйора Александера. Це мене здивувало, бо сеньйор Александер поважає Вальдемара, тим часом як усі сміливі жінки фавели б'ють Вольдемара віниками, дають йому запотилічники.

13 липня. Одягла дітей і вирядила до школи. Сама пішла збирати папір. На холодильнику бачила дівчину, що витягувала з купи покидьків свинячу ковбасу. Невже вона не може знайти собі роботу й жити краще! Дівчина запитала мене, чи можна заробити що-небудь на збиранні паперу. Я відповіла їй, що можна. Вона сказала, що хоче працювати, аби мати змогу гарно вдягнутися. їй п'ятнадцять років — пора, коли світ здається людині чарівним, пора, коли починає розпускатися троянда. А потім одна за одною облітають пелюстки, з'являється лахміття. Дехто втомлюється від життя вже в такому віці й накладає на себе руки, інші стають злодіями.

Ціни ростуть, як хвилі на морі, одна вища за іншу. Хто може боротися з хвилями? Тільки акули. Але найхижіша акула — розумна істота, оптовий торговець. Сто крузейро за кілограм сочевиці!

Одна несподівана подія принесла мені стільки радості, що я співала й підстрибувала аж до стелі, дякуючи всевишньому. Це сталося в січні, коли вода залила склади з продуктами. Як це чудово! Бо замість того, щоб продати людям дешевше, торговці ховають продукти, чекають, поки підскочать ціни. Я бачила, як у річку викидали мішки рису, тріску, сир, цукор, і заздрила риbam, котрі не працюють, але живуть по-панському.

Сьогодні прочитала в газеті про злочини депутата Нейя Мараньяо із міста Ресіфе. Прочитала це повідомлення жінкам, щоб і вони знали. Історія ця викликала в них обурення, і вони почали лаяти убивцю, страшно проклинати. А я знаю, що прокляття мешканців фавели ніколи марно не минають.

...Добрих я хвалю, а злих і підлих викриваю. В мене завжди знаходяться слова любові для трударів, для знедолених, для рабів злиднів.

14 липня. ...Іде дощ. В дощ папір я не збираю і почуваю себе жебрачкою. Ходжу обідрана й брудна. Взагалі всі мешканці фавели жебраки. Вера не піде зі мною під дощ. Взяла стару парасолю, знайдену на смітнику, й пішла на холодильник. Дістала там кілька кісток. Це вже деяка полегкість. Зварю суп, щоб хоч чим-небудь підкріпитися. Коли в шлунку порожньо, здається, от-от знепритомнієш. Працюватиму з останніх сил, бо не хочеться все-таки попрощатися з життям.

Якби знаття, коли я помру. Правда, ніхто не повинен думати про смерть. Сьогодні ті, що доживають до своєї смертної години — герої, а слабкі занепадають духом.

...Жінка, якій дісталися на холодильнику самі кістки, дуже обурювалась:

— Мені потрібне м'ясо!

Це мене роздратувало. Чому людина, з'явившись на світ божий, не може знайти, чим себе прохарчувати?

Якщо придивитися, то бог — цар мудреців. Заселив землю і людьми, і тваринами, але зробив так, що тварин годує природа. Бо якби тварини з такими труднощами роздобували їжу і харчувалися, як люди, то вони були б приречені на страшні муки. Щоразу, коли я думаю про це, починаю заздрити тваринам, бо в мене нема чого їсти...

...Поки стояла в черзі за галетами, наслухалася різних нарікань жінок. Одна розповідала, як вона зайшла до багатого дому просити милостиню. Господиня звеліла їй трохи почекати, а потім винесла якийсь згорток. До самого дому жінка не розгортала його, щоб, бува, не поділитися зі своїми ближніми тим, що їй пощастило випросити, хоч її брала нетерплячка дізнатися, чим усе-таки її обдарували. Мабуть, добрячим шматком сиру, а можливо, м'ясом, — думала вона. Вдома жінка швидко розгорнула пакунок, щоб задовольнити свою цікавість, яка так мучить інколи всіх жінок. Та коли вона розв'язала шпагат, побачила здохлих щурів,

Є такі ще люди, які люблять познущатися над жебраком.

Незбаром вийшов до нас власник фабрики і сказав, що більше не даватиме галет. Та жінки все ще не розходилися, черга дедалі росла.

— Вибачайте, що тут таке діється, ці люди не дають мені дихати. Щосуботи тут справжнє пекло, — сказав власник фабрики покупцям.

Я намагалася не пропустити жодного його слова, а також того, що говорили жінки. Яка сумна картина постає перед тобою, коли ти глянеш на все оком сторонньої людини.

Бідний іде на всякі приниження, аби що-небудь роздобути, а багатий нічого не хоче давати даром... А якщо й дасть кілька галет, то нещасні жінки так радіють, як, мабуть, не раділа й англійська королева Єлизавета, коли їй на іменини президент Кубічек послав на тринадцять мільйонів коштовностей.

Жінки не розходилися, і власник фабрики наказав дати їм відчипного. Робітниця знову почала видавати галети.

— Хто одержав, може йти геть! — сказала вона.

Мені галет не дісталось, і я пішла на ринок збирати овочі. Там я зустріла донью Марію де Жозе Бенто, і ми поскаржились одна одній на дорожнечу.

15 липня. ...Вийшла купити м'яса, хліба та бобів і зупинилася біля газетного кіоска переглянути газети. Вичитала, що одна сеньйора та її троє дітей заподіяли собі смерть, бо не могли більше витримати такого життя. Ні, жінка, що наклала на себе руки, не жила в фавелі — тут, коли починається голод, всі риються у ящиках зі сміттям, ідуть збирати на ринку гnilі овочі, жебрачать і все-таки живуть. Бідолашна! Хто зна, як вона намучилася, поки зважилася на таке... Матерям завжди дуже шкода своїх дітей... Яка ганьба для держави, в якій через голод люди вкорочують собі віку!.. Найстрашніше для матері чути пісню голоду:

— Мамо, я хочу хліба! Мамо, я хочу їсти!..

Ця жахлива історія так схвилювала мене, що я цілий день не могла забути про неї і страшенно лаяла політиків. У мене теж нема чим годувати дітей, і я теж, наче божевільна...

У фавелі створено футбольну команду «Рубро Негро». Вона захищає честь негрів. Заснував команду Альмір Кастільйо. Широкому колу болільників ця команда ще не відома, та її добре вже знає поліція. Два роки тому футболісти виїхали на матч у Пена і там зав'язали бійку з командою суперників. Бійка переросла в справжнє побоїще. Наші відступили тільки тоді, коли втрутилася поліція. В результаті — один убитий і кілька поранених. Нікого не заарештували, але рахунок було відкрито: кожен учасник бійки мусив заплатити дві тисячі крузейро штрафу.

...Сьогодні в фавелі зчинилася бійка. На вулиці «А» в третьому бараці живуть байянці, чоловік десять. Всі вони дебели, обличчя — наче в бандитів, їм працювати б десь, а вони тут байдикують. Усі десятеро — пернамбуканці¹⁶ — напали на одного параїбанця¹⁷. Коли вони накинулися на параїбанця, жінки заступилися за нього і, відвівши його до барака, замкнули двері. Пернамбуканці довго не могли вгамуватися, нахвалялися, що все одно вб'ють параїбанця. Вони спробували вдертися до барака, та їм це не вдалося, і вони лютували, наче собаки.

...У неї було шестеро дітей, троє від Маноло, а троє — від інших. Мала вона й хлопчика, якому тепер було б чотири роки. Якось вони понапивалися з чоловіком і почали битися. Картина була жахлива. Барак ходив ходором, у повітрі літали речі. У цій веремії хлопчик упав на долівку, але цього ніхто не помітив, і на нього наступили. Лише через

¹⁶ Виходець із штату Пернамбуку.

¹⁷ Виходець із штату Параїба.

кілька днів виявилося, що в хлопчика потрошені всі кісточки. Нещасну дитину відвезли до лікарні, взяли у гіпс. Проте кісточки не зростались, і дитина померла.

У них знову народилося дві дівчинки: одній уже два роки, а друга тільки-но з'явилася на світ. Той, з ким вона живе тепер, теж п'є, і вони часто б'ються. Коли в запалі бійки вони качаються клубком по долівці, я завжди згадую померлого хлопчика.

...У фавелу вряди-годи заходить солдат. Я тікаю від нього, бо він надто активно залицяється до мене. Якось у розмові з Лейлою я мала необережність сказати, що солдат, можливо, нічого собі хлопець, та я все одно не хочу з ним зв'язуватися, бо він багато п'є. І ось однієї ночі він трохи напідпитку прийшов до мене.

— То, ви, донья Кароліно, кажете, що я п'яниця? — запитав солдат.

Я одразу ж згадала про Лейлу, бо тільки з нею розмовляла на цю тему:

— Ви здаєтеся мені добрим хлопцем, та я скажу вам відверто: те, що ви п'єте,— погано, — відповіла я йому.

Видно, мої слова не сподобалися солдатові.

16 червня. Жозе Карлосу полегшало. Поставила йому клізму з часником і дала питися чаю з м'ятою, хоч спочатку сміялася з цього рецепту, коли почула його від жінок. Та довелося звернутись і до такого методу— людина рятується чим може. Через неймовірну дорожнечу життя ми змушені повертатися до способу життя первісних людей: прати в ночвах, варити їсти на багатті.

...Написала кілька сценків і однесла до цирку.

— Шкода, що ви негритянка, — сказали мені там.

А звідки їм знати, що мені найбільше подобається чорна шкіра і чорне волосся? Мені здається, що чорне волосся слухняніше, ніж біле. Волосся негра, як його зачешеш, так воно й лежить. А білий хитне головою — і волосся в нього розсипається на всі боки. Якби переді мною постала можливість вибору, я, незважаючи ні на що, залишилася б чорною.

...Один білий якось сказав мені:

— Обурення білих ще можна було б зрозуміти, якби негри з'явилися на світ після них. Але ні білі, ні чорні не знають, як вони з'явилися на землі.

Білі кажуть, що вони стоять вище за нас. Та які в них переваги перед чорними? Якщо негр п'є горілку, то хіба білий обминає її? Хвороба косить і чорного, і білого; якщо голодує білий, то чорному теж приходиться кінць. Природа жодному з них не надає переваги.

17 червня. Кілька разів уночі прокидалась і бралася за перо, потім знову засинала.

О п'ятій годині Вера занудило. Я дала їй ліків, і вона знову заснула. Дощ перестав, і я, скориставшись тим, що Вера спить, вийшла збирати папір. Назбирала цілий мішок, та виручила тільки дванадцять крузейро. Підбрала кілька помідорів та часничин і побігла додому, тривожачись за дочку. Вера ще спала, і я розбудила її. Вона одразу ж попросила їсти. Я купила молока і зварила супчику. Вера поїла, та незабаром виблювала глиста. Потім устала, трошки походила і знову лягла.

...Віднесла до сеньйора Мануеля трохи металевого брухту, щоб мати кілька зайвих крузейро. Дуже боюся, щоб Вері не стало гірше, бо тих грошей, які в мене є, не вистачить на лікаря. Цілий день благаю бога, щоб Вера одужала.

19 червня. Вера ще хвора. Вона каже, що їй дуже погано від клізми з часником. У фавелі майже всі діти заражені глистами.

...Жозе Карлос не хоче йти до школи, бо почалися холоди, а в нього нема в що взутися. Боюся, щоб ми не позамерзали. Але що вдієш?!

Пішла по папір. Навідалась до доньї Жуліти, та вона подалася на ринок. Біля взуттєвої крамниці назбирала багато паперу. Мішок був такий важкий, що ледве дотаскала. Можна було вернутися ще раз, але дома лежала хвора Вера, і я мусила квапитися.

20 червня. Дала Вері молока. Ох, це молоко спорожнює мою і без того порожню кишеню. Поклала Веру знову в ліжку і вийшла. Мене мучили різні думки. Треба прати, а тут Вера захворіла. Що, коли хвороба прогресуватиме? Ніхто тоді не допоможе, навіть рідний батько Вері. Правда, він не знає своєї дочки, а вона не знає його.

В моєму житті все, як у казці. Батько не знає своєї дитини, а дитина не знає батька.

...Паперу на вулицях нема. Але бері треба купити черевички, і я продовжую шукати. Продала зібраний папір за сорок один крузейро. Подумала, що Вера знову плакатиме і, як завжди, коли їй нема в що взутися, нарікатиме, що не хоче бути бідною. Діти й ті ненавидять злидні.

21 червня. Одягла Жозе Карлос і вирушила до школи. Коли знову вийшла збирати папір, мене охопило обурення. Щодень одна й та сама боротьба, щодень з ранку до вечора ганяєш, щоб роздобути яку монету, і врешті нема за що прогудувати себе й дітей. На холодильнику дістала кісток. Коли йшла з дому, Вера нагадала, щоб я принесла черевички. В Жоао сьогодні не було уроків, і я залишила його коло Вері. Пройшла кілька вулиць, але паперу ніде не знайшла. В мене було тридцять крузейро, і їх, мабуть, вистачило б на черевички Вері, та сьогодні субота, а треба якось прожити і в неділю. Вера теж попросила, щоб їй завтра зварила щось смачне. На бульварі Тірадентес дістала трохи бляхи і однесла її на склад сеньйора Сальвадоре Занутті. Чогось я його не люблю, хоч він нічого поганого мені не заподіяв. Навпаки, коли я була хвора, навіть позичав мені гроші. А я тоді була в такій скруті, що мало не наклала на себе руки.

Сеньйор Сальвадор почав розпитувати, чому я так давно не заходила до нього. Мені аж незручно стало. Він заплатив мені тридцять один крузейро, і я, зрадивши, одразу ж побігла купити Вері черевички. На вулиці згадала, що забула сумку. Довго чекала, поки пройде транспорт, і лише після цього вернулася на склад.

— Ви так утікали від мене, що забули свою сумку, — сміючись, сказав сеньйор Сальвадор.

Назбирала ще трохи паперу і одержала за нього десять крузейро. Тепер у мене було сімдесят крузейро. Тридцять я віддала за черевички, залишилося сорок один. Але цього не вистачить, щоб купити кави, хліба, цукру, рису і якогось жиру. Згадала про кістки, можна буде зварити суп. У мене ще є трохи рису й макаронів, я все це змішаю — і вийде непоганий суп. Хай Вера їсть або не їсть, як собі хоче. Ми живемо в такі часи, коли не можна бути надто вередливим. Вера гралася, коли я повернулася додому, мабуть, їй уже стало краще. Вера невимовно зраділа, коли побачила черевички. Вона щасливо усміхалася, щебетала, що дуже любить мене і вже ніколи не купуватиме собі білу маму, бо я дуже добра, не обманула її — сказала, що куплю черевички, й купила.

...Відчуваю, що дуже стомилася. Хотіла йти й роздобути ще хоч трохи грошей, але втома пересилила моє бажання. Та коли почула дитячий крик про те, що роздають запрошення на свято, втому наче рукою зняло, я схопилася і помчала, мов стріла. Жоао ще здалеку махав мені запрошенням. У всіх на обличчях була написана така радість, наче кожен виграв велику суму грошей. Я заглянула в запрошення — там було написано, що на вулиці Жаваес в будинку № 771 можна одержати подарунок для дитини.

22 червня. Встала о п'ятій і почала одягати дітей, щоб іти з ними на вулицю Жаваес. Вера трохи перекусила, а Жоао не захотів ні до чого навіть доторкатися.

— Я їстиму на святі. Там даватимуть щось смачніше, — сказав він.

Взагалі Жоао не любить ходити на свята. Але дізнавшись, що там можна буде попоїсти, він перший схопився за сумку. Зайшла до доньї Жуліти і сказала їй, що ми йдемо на свято. «Мабуть, там буде банкет», — подумала я. Коли святий Людовік, король Франції, запрошував народ до себе на свято, то влаштовував справжні банкети. Сіла в трамвай, хоч на квитки не було грошей. На вулицю Жаваес приїхали о другій годині. Черга була вже велика — близько трьох тисяч чоловік. Коли почали пропускати по запрошеннях, мешканці фавели дуже зраділи. Ті, кому не дісталися запрошення, почали плакати, нарікаючи, що їм взагалі не щастить у житті. Я помітила, що вони вже звикли

одержувати милостиню. Просто на тротуар поклали застелені папером дошки, на них розклали хліб.

— Не так уже й погано бути бідняком, — сказала якась жінка.

Всі, що прийшли сюди, були дуже бідно одягнені й переважно босі.

Нарешті з'явився такий високий і товстий негр, наче його предками були слони, а не люди.

— Слухайте мене, я не депутат! Я друг скромних людей!.. — голосно почав викрикувати він.

Я тим часом записувала все, що бачила й чула на цьому зборищі. Сеньйор Зуза помітив, що я щось пишу, — червоний одяг та високий зріст виказали мене, — я підійшла до нього, щоб поговорити.

— Хто ви такий? — запитала я його.

— Що за дивний народ? Я — Зуза. Невже ви ніколи не чули про Зузу? Так от: я й є той самий Зуза!

— З якою метою ви влаштовуєте це свято?

— Без ніякої мети, просто хочу зробити свято для народу!

— Я запишу про вас у свій щоденник.

— Можете записувати про мене куди завгодно...

Мені цей Зуза не сподобався. Йому чогось бракує, щоб бути справжньою людиною. Дивлячись, як нетерпеливиться народ, він сказав крізь зуби:

— Почекайте ще трохи. Ви що, з голоду вмйраєте?

Якась вагітна жінка знепритомніла. Зуза дав жінкам кілька хлібин і наказав підняти їх угору, щоб це сфотографували. Автомобілі й автобуси ледве пробиралися вулицями, забитими людьми, діти раз по раз перебігали з тротуару на тротуар. Кожну хвилину можна було чекати нещастя.

Дехто почав уже нарікати:

— Якби знаття, що даватимуть лише хліб, то ми і не йшли б сюди.

Сеньйор Зуза дав знак двом скрипалям, щоб грали; з'явився клоун. Але хіба це було свято!..

Була неділя, і святково одягнені люди кидалися врозтіч, бачачи, як натовпи обідраних бідняків штурмують автобуси. Один із кондукторів згодився веіти нас, незалежно від того, що ми дамо за проїзд. Між нами була одна жінка, яка з дітьми приїхала аж із Сантоса. На святі їм перепала всього-на-всього хлібина, мішечок карамелі та учнівська лінійка, на якій було написано: «На пам'ять від депутата Пауло Тексейра із Камарго». інша жінка витратила на дорогу двадцять крузейро, але нічого не одержала.

Мені в порівнянні з іншими пощастило. Покинувши чергу, яка стояла в затінку, я перетнула вулицю. Коли я підійшла до сеньйора Зузи, на моєму обличчі застигла усмішка. Очевидно, сприйнявши її на свою адресу, він почав давати мені хліб. Я нарахувала шість хлібин і благала бога, щоб він більше не давав, бо вже чула, як позаду жінки клянуть його... Зі мною в автобус сіло п'ятеро дітей і шестеро дорослих, і я попросила кондуктора, щоб він провіз нас за три крузейро. Це були всі мої гроші. Вера так натомила ніжки, що вони в неї аж попухли.

В фавелі всі проклинали Зузу. Жінки, що ходили на вулицю Жаваеса з немовлятами, не одержали через тісняву навіть хліба.

О шостій годині з'явилася в фавелі машина. Якийсь сеньйор привіз нам сандвичі, що їх не доїли у нього весільні гості. Дещо перепало й мені. Машину люди обліпили, як мухи...

23 червня. ...Зайшла до крамнички, щоб купити півкілограма м'яса на біфштекс. Мене здивувала різниця в цінах на м'ясо — двадцять чотири і двадцять вісім крузейро. Я почала сваритися, мовляв, це неподобство. Та м'ясник пояснив мені, що філе завжди дорожче. Мені стало жаль корови, рабині людини, вона теж протягом усього свого життя веде напівголодне існування. Вона любить сіль, та людина не дає їй, бо сіль дорого

коштує. А потім її ріжуть. Вона гине, коли цього захоче людина. За життя корова приносить людині гроші і, загинувши, теж збагачує її. Взагалі світ такий, яким його хоче бачити білий. Я не біла і тому зовсім не винна в цьому безглузді.

...Коли я повернулася додому, діти гралися. Я запитала, чи ніхто не кривдив їх. Вони сказали, що на них гримала байянка, наша сусідка, в якій троє дітей. Діти також розповіли, що Лейла билася з Арнольдо і хотіла кинути своє немовлятко у вбиральню. Вони гнались одне за одним аж до вулиці де Порто. Лейла кинула двомісячну дівчинку посеред вулиці. Люди, які це бачили, хотіли покликати поліцейських, щоб ті забрали дитину в комісаріат.

Я так стомилася, що одразу ж лягла спати. Не вистачило навіть сили переодягтися.

24 червня. По дорозі додому зустріла на вулиці Веру. Вона одразу ж почала мені розповідати, — а вона вже все добре розуміє, — що приходили поліцейські і сказали, що мати Чаредайо померла.

Чаредайо була непогана жінка, та багато пила.

...Коли я готувала обід, Вера вбігла до барака і сказала, що в фавелі б'ються. Я вийшла подивитися, що там таке. Виявляється, Марія Матіас учинила істерику.

...Мешканці фавели щороку палять на свята багаття. Та замість того, щоб самим роздобути десь дров, вони крадуть їх один в одного. Залазять у двори й тягнуть усе, що де побачать. У мене поцупили теж кілька полін. Не можу зрозуміти, чому люди тут такі злі. Та крім своїх пройд, сюди іноді вчащають Чіко, Бом-Бріль і Вальдемар. Вальдемар з самого ранку тиняється по фавелі.

Чому він ніде не працює? — не раз обурювалася я. І Вальдемар за це мене ненавидить. Його мати, донья Апаресіда казала, що це ми, мешканці фавели, зіпсували їй сина. Але це неправда — і в фавелі є чоловіки, які не цураються роботи. Вальдемар уже народився таким. І я не можу про це не написати. Якби я написала, що Вальдемар — добра людина і хтось потім це прочитав би, то сказав, що я пишу неправду.

...Жоакін знову посварився зі своєю жінкою Петітою. Бідолаха, скільки він терпить заради того, щоб зберегти сім'ю!

25 червня. Зварила кави, одягла дітей. Поставила варити боби, вийшла з Верою на вулицю. Жоао грався. Побачивши мене, хлопець кинувся тікати, а за ним і Жозе Карлос. Неподалік стояла крита машина Служби здоров'я, — очевидно, робитимуть огляд мешканцям фавели. А може, даватимуть ліки, бо більшість у фавелі неспроможні купити їх собі. Я не ходила перевірятися, бо пішла збирати папір. Виручила двадцять п'ять крузейро. У моїй зоні почав збирати папір ще якийсь чоловік, але я йому нічого не казала. Все одно днів за два покине. Він казав, що такого заробітку не вистачає навіть на горілку, краще, мовляв, жебракувати.

...Ходила на фабрику, знайшла кілька помідорів. Управляючий лається, коли ми мозолимо йому очі. Та бідний мусить удавати, що не чує ніяких образ. Повернувшись додому і приготувала дітям салат.

На вулиці знову зчинилася бійка. Зчепилися Наїр і Мейрі. Наїр — біла, Мейрі — чорна. Мейрі давно вже нахвалялася побити Наїр. З нею небезпечно заводитися, бо вона ходить з бритвою. Та коли почалася бійка, Наїр схопила її за плаття і розпанахала згори до самого низу. Під платтям у Мейрі нічого не було, і вона звивалася зовсім гола.

Ото було реготу. Для мешканця фавели кращого спектаклю і не треба. Діти верещали від захвату, плескали в долоні. Потім у їхньому гурті тільки було й чути:

— Я бачив...

— А я ні...

— От якби ще побачити...

Правда, тепер для підлітків такі речі не дивина, вони вже звикли до цього. Зберуться отакі десь на вулиці й починають говорити, що тіло в усіх жінок однакове, хіба що колір шкіри різний. Мої хлопці, бува, прийдуть додому і починають розпитувати, чому в жінки є те, інше. Я вдаю, що не розумію їхніх запитань, і вони сміються:

— От дивна у нас мама — зовсім нічого не розуміє.

26 червня. Ходять чутки, що прокуратура має намір примусити мешканців фавели звільнити державну територію, на якій вони без будь-чийого дозволу наліпили бараків. На тому місці, кажуть, хочуть зробити дитячий майданчик. Але я не вірю — сюди вже якось були привезли будівельний матеріал, та мешканці фавели все порозтягали. А Зе Повіньо потроху навіть будує барак із краденого матеріалу.

27 червня. Лейла сьогодні була п'яна, як чіп. У мене не вкладається в голову, як жінка, мати двох маленьких дочок, може так напиватися. Двоє чоловіків принесли її буквально на руках. Що, коли вона повернеться на ліжку і задушить дитину?..

...Не розумію, чому так уже завелось, що коли хтось зайде до бару чи крамниці й на той час нагодиться хтось знайомий, то перший частує другого чаркою горілки. Чому б замість цього не запропонувати кілограм рису, бобів, якихось ласощів чи ще чогось?

...Дехто в фавелі говорить, що я не п'ю горілки тільки тому, що хочу цим похизуватися. Я самотня жінка, в мене троє дітей, і як вони на мене дивилися б, якби я почала пити? Звичайно, писати зараз про це — безглуздя, бо виходить, наче я перед кимось виправдуюся. Та коли вже почала, то треба закінчити думку. Я не п'ю, бо не люблю. Краще я ті гроші, які в інших ідуть на спиртне, витрачу на книги. Коли ви теж вважаєте, що я роблю правильно, благаю вас, скажіть:

— Молодець, Кароліно!

28 червня. Сьогодні вночі в фавелі відбудуться святкові змагання. Їх організували за пропозицією «Рубро Негро». Купили спиртного, щоб зробити кенто¹⁸ для дорослих, і бататів для малечі. Розклали багаття, з чотирьох боків освітили площу. Я з цікавістю чекала на ці змагання, хотілося побачити, хто переможе. Визначили призи: за перше місце — медаль, за друге — пляшка вина і солодощі, а тому, хто буде на третьому місці, дістануться тухлі яйця й свічка. Дистанція .— від фавели до церкви. П'яний сьогодні в фавелі лише Вальдемар.

...Аж сама здивувалася, що в фавелі стільки дітей! У деяких сім'ях по шестеро-восьмеро, і то сама малеча.

...Сеньйор Альфредо ввімкнув програвач. Танцюють тільки ті, що приїхали з півночі, бо паулустанці терпіти не можуть «Пісано фульо»¹⁹. Поки тривали танці, я принесла води і прибрала в бараці. Потім знову вийшла.

Змагання почалися о восьмій годині п'ятдесят хвилин. Донья Іда Кардосо розпалила багаття. Я зауважила, що в центрі міста святкують без вогнищ. Якесь сеньйора відповіла, що вогнища в центрі палають, але інакше. Змагання швидко закінчилися, перше місце виборов Жоакін. Коли треба було нагороджувати за друге місце, Армін, який був суддею, зіткнувся з труднощами — двоє чоловіків доводили, що вони прийшли до фінішу разом. Йому почали допомагати жінки, і Армін нагородив того, кого визначили ці збуджені болільниці. Подали кенто й вино. Я випила аж дві чашки кенто, і мені стало весело. Танцювала із сеньйором Беніто, по тому з Арміном. Коли відчула, що мене починає розбирати хміль, пішла додому спати.

Перед тим, як лягти, дала добрячого прочухана Жоао, бо він останнім часом зовсім розпустився.

Забула сказати, що, коли розкладали багаття, жінки розповіли, що бачили в газеті портрет Зузи й фейлетон на нього. Я подумала, що Зуза, замість того, щоб здобути прихильників, нажив собі ворогів.

Ось що писалося в газеті за 26 червня 1958 року:

«Зуза, святий отець, — за ґратами. З учорашнього дня Зуза сидить у в'язниці, справжнє його ім'я — Жозе Онофре. Ця на вигляд солідна людина утримувала у Бом Ретіро так званий «Намет отця Мігеля Ксанто» — місце зборищ секти спіритуалістів. Він

¹⁸ Традиційний напій на червневі свята. Суміш імбиру, горілки, кориці й цукру.

¹⁹ Назва народного танцю жителів північних штатів.

також був директором фабрики стільців, якою останнім часом зацікавився комісаріат. «Зуза» (фото) — на місці злочину».

Я ж казала йому, що про нього писатимуть. А один сеньйор прямо так і сказав, що Зуза шахрай. Значить, йому вилізли боком прокляття жінок, що витратили останні гроші на проїзд на свято, а звідти повернулися з порожніми руками.

29 червня. Одержала в церкві два кілограми макаронів, трохи цукерок і кілька булочок. Купила дітям по бутерброду. По дорозі додому зустріла сеньйора Альдо. Дізналася, що будуть організовані змагання й для жінок. На вулиці «А» сьогодні танці. У фавелу найшло повно вихідців з півночі, які тільки й дивляться, з ким би погуляти, а потім затіяти бійку. Фавела збуджена, вся — як гарячий перець. Була до дев'ятої години на вулиці, хотіла подивитись, що роблять уночі мешканці фавели. Збиралася вже йти додому, як раптом з'явилися Флоренціана й Беніто. Флоренціана, як завжди, була голодна. Вона лаяла на всі заставки свою дочку Вільму, яка нічого не заробила, мовляв, вона сама візьме участь у змаганнях і отримає нагороду.

Та першою до фінішу прийшла Ірасема.

Флоренціана — негритянка, але вона нітрохи не схожа на своїх одноплемінників: з усього, що б не робила, вона старається здобути певний зиск. Мені здається, що якби вона була власницею бойні, то з'їдала б, мабуть, і бичачі роги та ратиці.

...Між жінками, учасницями змагань, було багато невдоволених. Усі хотіли отримати нагороди. Я стояла збоку і стежила за суперечкою, але не втручалася в неї, бо я не люблю зайве молоти язиком. Донья Роза, що здає в фавелі бараки, справжня кровопивця. Сьогодні Франсіско попросив її, щоб чотири тисячі крузейро, внесені ним як квартплату, вона вважала частиною суми, котру він сплатить їй за барак.

— Я не можу цього зробити, — відповіла та, — не можу. Наймаєш барак, то й плати за це. Хто сказав, що я продаю бараки?

Сеньйор Франсіско тяжко хворий, на його утриманні чотири душі, і він, до того ж, мусить щомісяця платити сімсот крузейро доньї Розі.

Хотіла вже лягати спати, бо, здається, щойно вибила перша година, і почала стелитися, та раптом почула якийсь шум на вулиці «А». Вийшла подивитися, що там таке. Виявилось, що це сваряться байянці. Пернамбуканець запросив потанцювати з ним жінку Чо. Вона зміряла його презирливим поглядом і відмовилася. Від такої зневаги той страшенно розгнівався, вихопив з-за пояса ножа й кинувся на неї. Досі я думала, що так блискавично можуть утікати лише миші/ щурі й зайці. Та коли жінка Чо побачила блискуче лезо, то кинулася тікати з такою швидкістю, що її, мабуть, не наздогнала б і блискавка. Люди схопили пернамбуканця й відібрали од нього ніж.

— Все одно я сьогодні когось уб'ю. Все одно сьогодні у фавелі проллється кров! — закричав він і побіг на вулицю «Б». Вирвавши там кілок із тину сеньйора Антоніо Венансіо, знову вернувся. — Ану виходь на вулицю! — зарепетував він біля дому Чо, — виходь, повіє!

Що далі було, важко й описати. Ті, що приїхали з півночі, кричали в один голос, так що ніхто майже нічого не міг розібрати. Якщо на півночі всі такі, то там, мабуть, справді таки жахливо.

Жінці Чо якось удалося уникнути скандалу.

Сьогодні, в ніч святого Петра, я бачила в фавелі і ще дещо й не розповісти про це не можу.

До фавели часто приходять один солдат на прізвисько Тауба. Тут він завів собі кілька коханок і проводить у фавелі цілі ночі. Все лихо в тому, що солдат дуже нестриманий і будь-який конфлікт вирішує зі зброєю в руках. Двох чоловік він навіть поранив. Не погано було б, якби йому командир заборонив навідуватися до фавели...

...На вулиці «Б», у дворі шановного сеньйора Себастьяна Гонсалеса розклали багаття. Я не пила нічого хмільного, тільки ковтнула трошки кенто. Приїхав поліцейський патруль. Я пішла назирці — хотіла побачити, що вони робитимуть. Та поліцейські поїхали

ні з чим, так нічого й не з'ясувавши, бо, як я вже казала, люди з півночі дуже хитрі, і їх ніхто не може зрозуміти. Проїшлася по вулиці «А», потім по вулиці «Б» й сіла біля багаття. Навколо голосно розмовляли. Хоч мене й не дуже цікавили ці балачки, я залишилася коло багаття. Говорили про бійки, про те, що людина збирається летіти на Місяць. Почалася суперечка, одні були впевнені, що хтось таки полетить, інші висловлювали сумнів. Слухаючи, з яким запалом кожна сторона відстоювала свою думку, я зрозуміла, що скоро почнеться нова бійка.

Почекала, поки влаштують фейєрверк, бо, хоч би й пішла спати, все одно не заснула б у такому шумі.

30 червня. Приготувала каву й пішла по воду. На вулиці почула якісь крики. Виявилось, що це Одете свариться зі своїм коханцем.

— Донья Кароліно, підіть покличте поліцію! — закричала вона, побачивши мене.

— Заспокойся, Одете, ти ж вагітна! — почала я втихомирювати її. Але де там, хіба її міг хтось зупинити? Я вже одинадцять років живу в фавелі, і мені остобісіло дивитися на такі сцени.

Сусідки казали, що Одете линула в обличчя своєму коханцеві окропу...

1 липня. Я починаю розуміти, що коли мій щоденник побачить світ, то на мене ображатиметься багато людей. Вже й тепер дехто, коли я проходжу вулицею, зачиняє двері або відходить од вікна. Та це для мене навіть краще — менше трачу часу на зайві розмови. Проходячи повз фабрику, я помітила на землі кілька помідорів. Хотіла була підняти їх, та раптом побачила управляючого й не наважилася. Він дуже сердиться, коли бачить, що тут хтось щось збирає. Скільки тих помідорів розсипається, коли розвантажують машини, але щоб дати їх комусь — боже борони. Краще хай зогниють, ніж ними має хтось скористатися. Та коли управляючий одвернувся, я все-таки схопила кілька помідорів і пішла збирати папір. Зустріла листоношу Самсона, зарослого, з підпухлими червоними очима. Він або плакав, або хотів курити, або був дуже голодний. Для Бразилії це цілком звичайне явище. Глянула на його виляючий мундир і подумала, що сеньйору Кубічеку, який так любить пиху, не завадило б краще одягати своїх чиновників. Самсон мовчки подивився своїми добрими очима спочатку на мене, потім на мій мішок з папером. Ми без слів зрозуміли одне одного. Коли така беззахисна людина, як цей листоноша, помітить, що їй хтось співчуває, вона стає сильнішою духом.

...Байянець, чоловік моєї сусідки Зефи, приходив скаржитися, що Жозе Карлос робить йому шкоду. Що я можу сказати на це? Я знаю тільки одне: з того часу, як у фавелі все більше з'являється байянців, корінні мешканці змушені перебиратися в інші місця. Байянці ладні на все, щоб показати над нами свою зверхність. Щоб вижити нас із фавели, вони йдуть на неймовірні жертви — купують ділянки і ні самі не осідають на них, ні іншим не дають.

— Твої діти теж роблять мені шкоду, — відповіла я чоловікові Зефи. — Вони часто нишпорять біля барака і тягнуть усе, що тільки потрапить їм під руку.

— Я цього не знав, — сказав він невдоволено і пішов геть.

...Неподалік живе одна швачка, яка приїхала сюди з півночі. Спочатку вона мені навіть трохи подобалася, і я допомагала їй, чим могла. Та якось Жозе Карлос грався біля її дому, і вона облила його водою. Другого дня, коли в фавелу привезли машину гнилих апельсинів, щоб викинути їх тут, я зустрілася з нею і запитала, нащо вона облила мого сина.

— Я облила його холодною водою, це правда, — розкричалась вона. — Та якщо він і далі надокучатиме мені, то я виллю йому на голову окропу з каустичною содою, щоб не псував нервів уже більш нікому, не тільки мені.

Моя симпатія до доньї Чікіти пропала одразу ж. А через день вона прийшла до мене й заявила, що коли в мене є бажання з нею побитися, то вона піде по ніж. Я просто не повірила своїм вухам.

3 липня. Я сиділа й писала, як раптом почула, що сусід Антоніо Насім'єнто лає Жозе Карлоса. Це з його боку було страшною несправедливістю: сорокавосьмирічний здоровань присікався до дев'ятилітнього хлопчини. Та в Антоніо Насім'єнто просто вже така вдача.

...У Дірсе померла одна з дочок-близняток. Минулого року в неї теж померли двійнята — спочатку хлопчик, а через день дівчинка.

Коли хтось умирає в фавелі, деякі хитруни користуються з цього і просять на вулицях— начебто на похорон, а потім ідуть і все пропивають.

У фавелі тільки й мови, що про гру наших футболістів.

4 липня. Коли я проходила вулицею Едуардо Чавес, мене гукнула одна сеньйора й дала кілька алюмінієвих каструль, паперу та з кілограм смаженого м'яса з картоплею. Я гадаю, що вона це зробила завдяки Вері— дівча сказало їй, що хоче перебратися зі своїм ліжечком на ринок, бо там багато всього смачного, а коли виросте, то вийде заміж за м'ясника, бо дуже любить м'ясо.

...Якось у фавелі з'явилася негритянка з хлопчиком, якого вона звала Сесар. Себе вона назвала Вікторією. Розповівши, що зовсім недавно вона прислужувала доньї Марі, яка танцює в «Бойте Оасіс» по вулиці Сьомого квітня, Вікторія почала просити мене, щоб я дала їй зошит з моїми віршами й пішла до неї на вулицю Сан-Жоао. Негритянка також сказала, що вона вивчає музику в консерваторії й що до мене її направила Флоренсіана. Вона навіть залишила мені свою адресу: «Вулиця Сан-Жоао, 190, вісімдесят другий поверх, квартира 23». Я здивувалася, дізнавшись, що в Сан-Паулу є такі високі будинки, хоч звідки мені знати, що діється в центрі, коли я майже не виходжу з фавели? Оскільки негритянку прислала до мене Флоренсіана, я віддала їй зошит з віршами.

Незабаром я подалася в центр, на вулицю Сан-Жоао, й почала шукати сто дев'яностий будинок, але такого номера ніде не було. Тоді я пішла в «Бойте Оасіс» з надією зустріти там донью Мару й дізнатися в неї, де можна знайти її колишню служницю. Там мені сказали, що донья Мара буває в «Бойте Оасіс» після півночі. Я залишила їй листа, але відповіді й досі не одержала. Якщо я зустріну коли-небудь Вікторію, їй перепаде від мене.

...Намилила білизну й пішла на річку прати. Люди з санітарної служби вважають, що через річкову воду передаються всілякі заразні хвороби. Ми й самі тепер це знаємо, але як обійтись без води?

Донья Алісія ходить сумна — вона наймала у доньї Розі барак, а та тепер вимагає од неї чотири тисячі крузейро. В чоловіка доньї Алісії немає грошей, і донья Роза з ними вже й не вітається. Донья Роза страшенно скупа. Та якби тільки скупа, а то ще й заздрісна, просто жаж. Коли я, наприклад, розжилася на червону спідницю, вона аж підскочила од заздрості.

— Тільки я нічого не купую! — сказала вона сердито.

Недавно донья Роза збудувала ще один барак, а той, у якому мешкала сама, найняла квартирантам. Там живе тепер сеньйор Франсіско.

Коли мої діти були ще зовсім малі, то я, ідучи по папір, замикала їх. Якось приходжу додому й застаю Жоао заплаканого.

— Мамо, — поскаржився хлопець, — донья Роза обкидала мене гноєм.

Я нічого не сказала їй тоді, розпалила вогонь, нагріла води й викупала хлопця. Я ніяк не могла зрозуміти, чому донья Роза така лиха людина. Вона знає, що в фавелі не дозволяється наймати іншим бараки, проте не зважає на це. Донья Роза найгірша людина, яку я зустрічала в своєму житті. Чому так влаштовано на цьому світі, що один бідняк не співчуває іншому?..

5 липня. ...Сьогодні до нас на своєму автомобілі-молильні завітав Фрей Луїс. Він сказав, що вивчатиме з дітьми катехізіс, щоб підготувати їх до першого причастя, а з нами щосуботи читатиме біблію.

6 липня. Прокинулася о пів на п'яту від кашлю Нейде... Переконавшись, що вона не дасть мені спати, встала й дала їй мікстуру. Мені шкода її, в неї нікого немає, вона кругла сирота. Коли захворів чоловік, мати Нейде покинула і його, і трьох дочок. Ця безсердечна жінка зовсім не доглядала хворого чоловіка, не дбала про виховання дочок, покинувши їх.

...Підігріла рис, рибу й нагодувала дітей. Потім пішла по дрова. Здається, я вродилася на цей світ з єдиною метою — все збирати. Та щось ніяк не можу знайти своє щастя.

...Повісила білизну. Поруч мене прала квартирантка подружжя Чо. Вона була дуже збуджена і безперестанку говорила, язик у неї працює, як мотор. Цим вона трохи схожа на Карлоса Ласерду. Вона бідкалась, що мусить прати білизну дружині Чо і що та платить їй тими грішми, які їй чоловік дає Чо за квартиру.

Пів на шосту. Фрей Луїс показуватиме у фавелі кіно. Вже почепили екран і зібралися всі мешканці фавели.

Ті, що живуть у нормальних будинках, дивуються, як це культурні люди можуть потикатися до фавели.

Коли почалося кіно й на екрані з'явилися кадри з маленьким Христом, діти заверещали від задоволення. Вікарій Фрей Луїс, демонструючи фільм, як правило, коментував його. Коли, наприклад, на екрані з'явилися волхви, він пояснив, що «волхви» — це ті, які вміли вгадувати по зірках людську долю. Потім, запитавши, чи знає хто імена волхвів, сказав, що найвідоміший з них Балтазар.

— А другий звався Пеле! — вигукнув хтось у натовпі.

Всі розсміялися. Після кінофільму Луїс проказав уголос молитву. Я ще трохи поспівала в хорі, а потім пішла додому — треба було дати дітям їсти. Вера була дуже задоволена кінофільмом і розповіла мені про пустування Жозе Карлоса. Жоао загубив одинадцять крузейро, які йому дали, щоб він пішов у Ріальто²⁰. Гроші він заховав у гаманець, але з ним були хлопці з фавели, з яких не один уже вміє майстерно потягнути з кишені.

7 липня. ...Пішла до доньї Жуани, і вона дала мені кілька хлібців. Завернула на фабрику— може, вдасться знайти декілька помідорів. Побачила купу дров і хотіла вже взяти кілька полін, але на мене нагримав якийсь негр, щоб я забиралася геть, інакше він відлупцює мене. Я відповіла йому, що цим мене він не злякає. Негр, який складав дрова на машину, презирливо глянув на мене й кинув кризь зуби:

— Шарлатанка.

— Ти маєш рацію, й тому краще не зв'язуйся зі мною, я вмію все робити — і красти, і битися, і пиячити. П'ятнадцять днів кожного місяця я на волі, а п'ятнадцять — у тюрмі.

Він ступнув крок у мій бік, і я закричала:

— Я з фавели Канінде! Вмію різати бритвою і непогано орудую ножем, мене цього навчив мій коханий з півночі. Підходь, побачимо, хто кого. — І почала мацати по кишнях. — Де моя бритва? Ви сьогодні попрощаєтеся зі своїм вухом, бо я, коли вип'ю кілька чарок, стаю, мов божевільна. У фавелі давно вже заведено, що всіх, хто туди з'являється, ми лупцюємо, очищаємо від грошей їхні кишень.

Негр не наважився підступити до мене, і я пішла собі. Якщо хтось кривдить тебе, досить згадати про фавелу, і кожен одразу ж дає тобі спокій. Мешканців фавели всі бояться. Я знала, що негр не зачепить мене, що його злякають мої слова. А насправді я зовсім не люблю із кимось битися.

...По дорозі додому мене перестрів Нельсон да Віла Гільермо і сказав кілька слів, які мені не сподобалися. Я вдала, що не почула.

— Невже ви й досі не можете зрозуміти, чого я за вами ходжу?

²⁰ Один із районів в Сан-Паулу.

Дітей у бараці не було. Я почала гукати їх надворі, проте ніхто не озивався. Пішла до сеньйора Едуардо й купила півлітра олії та ковбаси на шістнадцять крузейро. Ці гроші Жоао виручив за металевий брухт. По дорозі додому бачила кількох чоловіків, що живуть у фавелі. Більшість чоловіків у понеділок не працюють. Понесла до сеньйора Мануеля залізо, яке знайшла на вулиці, й вирішила, що подивлюся, чи немає там моїх дітей. Біля складу побачила Жоао. Він сказав, що знайшов кілька консервних банок і продав їх за чотири крузейро. Запитала його, де Вера. Виявляється, він залишив її дома з Жозе Карлосом. Коли ми наблизились до барака, назустріч нам з криком: «Жозе, мама йде!» — вибігла Вера.

Вона одразу ж почала розказувати, що вони з Жозе ходили просити милостиню. У неї через плече й досі висіла торбинка. Я висварила Жозе Карлоса за те, що він займається чортзна-чим, аби тільки не вчити уроків.

Знову зібралася до міста. Дурваліно лаявся з якимось п'яним. На вулиці почали збиратися жінки, які тут нічого не пропускають: можуть стояти й дивитися годинами, забувши про все на світі, навіть про те, що в бараці у них щось вариться. Бійка для них — все одно, що корида для іспанця. Я вийшла якраз тоді, коли Дурваліно накинувся на п'яного, силкуючись схопити його за горлянку. П'яний майже не захищався. Армін і ще кілька чоловіків розчепили руки Дурваліно й віднесли п'яного на другий берег річки.

...Ходила міняти посвідчення. Сфотографувалася у Лара на вулиці Семінаріо. Заплатила сімдесят крузейро. Чекаючи на фотографії, розговорилася з людьми, що теж прийшли фотографуватись, забрала фотографії і стала в чергу до комісаріату. Одна жінка, чоловік якої служить у муніципалітеті, почала розпитувати мене, за кого я голосуватиму. Я сказала, що за доктора Адемара. Вийшовши з комісаріату, сіла на трамвай. Зійшла на останній зупинці й пішла купити м'ясного фаршу. Купила також півкілограма рису. Запитала продавщицю газет, чи є в неї посвідчення. Весь час думала, що діти й досі нічого не їли.

Не встигла переступити поріг, а Вера вже кричить: «Їсти!» Підігріла, що лишилося од сніданку, й нагодувала її. Хлопці теж поїли. Жозе Карлос розказав мені, що дівера доньї Апаресіди привезла побитого швидка допомога. Його взяли в гіпс.

Коли я в місті, мені здається, що я потрапила в рай. Як приємно дивитися на цих гарно одягнених жінок і дітей, таких несхожих на жінок і дітей з фавели. Перед розкішними будинками — клумби квітів. Все це, мабуть, чарує того, хто вперше приїздить у Сан-Паулу й не знає, що найзнаменитіше місто Південної Америки — тяжко хворе і все вкрите виразками — фавелами.

8 липня. Мені щось нездужалося, і я рано лягла спати. Та незабаром прокинулася від шуму, що знявся на вулиці. Хтось страшенно галасував, і важко було розібрати, що там таке скоїлося. Спочатку я хотіла встати і попросити крикунів угамуватися, та потім подумала, що це не допоможе, бо всі вони п'яні. Потім розходилася Лейла й цілу ніч не давала спати своїм сусідам. О четвертій годині сіла писати. Якщо я прокинуся серед ночі, то вже не можу знову заснути. Обсїдають різні думки — про гірке життя, про проповіді Фрай Луїса, який навчає нас покірності. Хотіла б я побачити, яким би він був покірним, коли б мав кілька дітей і мізерну платню. Він каже, що бог любить лише тих, хто покірно терпить усі муки. Якби Фрай Луїс побачив, що його діти їдять гнилі продукти, недодзьобані воронами й недогризені мишами, то навряд чи вистачило б у нього покірності. Як не обурюватись, коли в тебе болить душа.

...Дала Жоао десять крузейро й послала його купити сиру. Його перестрів Адельберто і сказав, що прийде поговорити зі мною. Справа в тому, що я роздобула трохи дощок — хочу відгородити собі в кімнатці невеличкий куточок, де можна було б писати й зберігати книги. Ходила збирати папір, але повернулася майже ні з чим — папір визбирав нещасний, якого я часто бачу п'яним. Збере папір, продасть його, купить горілки, нап'ється, потім сяде десь у куточку й гірко плаче.

...Стомилася так, що ледве на ногах трималася, а заробила тільки двадцять три крузейро. Коли повернулася додому, Жоао читав «Жібі»²¹. Підігріла, що було, й дала йому їсти. Жінки скрізь говорили про подію, яка минулої ночі не дала нікому спати. Компанія чоловіків випила чотирнадцять літрів горілки. Лейлу побив якийсь юнак, якого вона образила. Повалив її долі і вдарив черевиком в обличчя. Варварство. Обличчя в Лейли зовсім розпухло, і вона тепер лікується пеніциліном. Правда, п'яна Лейла може будь-кого розізлити. Вона вивела з терпіння навіть Чікле, найлагіднішого негра в усій фавелі. Він спочатку змовчував їй, та Лейла глузувала з нього, аж поки Чікле не вибив їй два зуба. Відтоді його прозивають у фавелі дантистом. ...У фавелі живе одна жінка, що приїхала сюди з півночі. Коли вона нап'ється, то стає просто нестерпною. В її сина була наречена. Правда, така «молода», що годилася йому в бабки. І от він привів свою майбутню дружину додому. Але мати майже щодня пила, і вони весь час лаялися. Врешті-решт молодята не витримали і забралися геть. Тепер стара сидить і плаче, виглядаючи сина.

...Зі школи повернувся Жозе Карлос. Переодягнувши його, я пішла з ним у крамницю купити йому черевики. Вибрали одні — за сто п'ятдесят дев'ять крузейро. Хазяїн віддав їх за сто п'ятдесят. Жозе Карлос дуже зрадив їм. Всю дорогу він оглядався на людей, чи вони помічають, що в нього нові черевики.

Повернувшись до фавели, позичила в сеньйора Франсіско візок і пішла шукати дощок. У візок посадила Веру, Жозе Карлоса й Ніно. Візок зовсім легко котився по асфальту. Набрала дощок. Вони були різного розміру. Мабуть, треба було розділити їх на два рази, та в мене вже така звичка, що я стараюсь зробити все за раз, не думаючи про те, що може бути важко. Насилу перетягла візок через перехрестя вулиць Арагуай і Канінде. Мої босі ноги весь час ковзали по болоту. Скільки не напружувалася, проте ніяк не могла зрушити візок з місця. На щастя, нагодився якийсь чоловік і допоміг мені вибратися з болота. Він також порадив зв'язати дошки. Я подякувала йому й потягла візок далі. Біля останньої зупинки трамвая мої дошки розсипалися. Жозе Карлос, бачачи, як я мучуся, несподівано сказав:

— Чому ви, мамо, не вийшли заміж? У вас тепер був би чоловік й у всьому допомагав би вам.

...З тяжкою бідою добралася до фавели. На мене чекала сусідка, яка прийшла скаржитися на Жоао. Мовляв, він хотів згвалтувати її дворічну дочку й вона заявить на нього в поліцію. Я не витримала і розплакалась: значить, єдиний вихід — самій здати Жоао в колонію.

...Поклала Жозе спати й пішла з Жоао в поліцію, щоб розпитати, чи можна влаштувати його в колонію для малолітніх. З вулиці його треба забрати, бо тепер, що б де не сталося, говоритимуть на Жоао. Черговий сказав, щоб я прийшла десятого числа, бо дев'яте — неробочий день. Вийшли з поліції й сіли в трамвай. На останній зупинці ми зійшли. Жоао став під дверима кондитерської, а я сіла трохи перепочити. Коли добралися до фавели, була вже північ. На душі в мене було неймовірно тяжко.

9 липня. Цілу ніч мене мучили кошмари. Здається, якби в мене були крила, я знялася б і полетіла в далеку, глуху пустелю. Іноді я клянусь себе за те, що народила дітей.

...Коли я зібралася йти по папір, зайшла донья Алісія і сказала, що в фавелі блукають двоє хлопчиків з колонії. Я пішла подивитися на них. Побачивши мене, хлоп'ята засоромилися. Я запитала, чи не хочуть вони кави, але хлопці відповіли, що вони неголодні.

Я пішла додому. Жозе Карлос залишився на вулиці з хлопчиками. Невдовзі він прийшов і запитав, чи немає в нас для них якої одежини.

— Поклич їх сюди, — сказала я синові.

Він вийшов і незабаром повернувся з хлопчиками. Один з них був світлий мулат; досить негарне обличчя, великий ніс. Другий, білий, навпаки, був дуже гарненький.

²¹ Дитячий журнал пригодницького характеру

І хлопчики почали розповідати мені про жахи колонії. Вони там постійно голодують, ходять голі й босі, їх весь час б'ють. Попросили, чи не могла б я дати їм по сорочечці, і я дала їм і сорочечки, і штанці. Запитала, як їх звати. Мулата звали Антоніо, а білого — Нельсо, обидва вони з Вілья Марія і в обох них є матері. Моїм синам вони порадили слухатися матері, бо коло матері — найкраще, вона — найдобріша в світі людина. Хлопчики подякували за сорочечки й штанці. На штанцях у Нельсо, які він скинув, було стільки латок, що вони важили близько трьох кілограмів. Прощаючись, хлопчики запам'ятали номер нашого барака і сказали, щоб я не здавала в колонію Жоао, бо діти там завжди голодують, змушені тяжко працювати. А якщо хтось із них викине рештки несмачної їжі в помийницю, то його змусять вийняти все звідти й доїсти. Жоао і Жозе принашко слухали розповідь утікачів з колонії. Я вирішила, що нізащо не здам Жоао в дитячий притулок, бо там він пропаде зі своїм апетитом. Хлопчики запитали, як мене звуть, і, щасливо усміхаючись, пішли.

Мабуть, вони не дарма втекли з колонії й так погано про неї говорять. Видно, там дітей справді псує. Наглядачів мало цікавлять душі їхніх вихованців. Цікаво, чого їм бракує — любові до цих нещасних дітей, чи, може, їм погано платять?

...1952 року я хотіла вступити на роботу в кінокомпанію «Вера Крус» й пішла до юриста, доктора Насім'єнто, порадитись, чи не можна куди-небудь влаштувати дітей. Він щиро відповів мені, що коли я здам дітей у притулок для малолітніх, то звідти вони вийдуть злочинцями. Я жажнулася, почувши таке від офіційної особи.

Я не раз згадую вулицю Ітабоку, кубло повій, за яким і нині шкодує багато мужчин. Іноді, проходячи цією вулицею, я розпитувала бридких жінок:

— Де ви виховувались?

— У притулку для малолітніх.

— Чи вмієте ви читати?

— Ні! А ви що — священик, що, наче на сповіді, допитуєтесь?

На цьому розмова, як правило, закінчувалася. Але мені й так було ясно, що вони неписьменні й зовсім не вміють вести домашнє господарство. Нещасні сироти з притулку...

...Знову пішла збирати папір. Настрій у мене явно зіпсувався. Коли я чимось засмучена, мені стає байдуже до всього, життя здається зовсім безбарвним, нецікавим. Сьогодні сонце ні разу не визирнуло з-за хмар, день був похмурий, як і моє життя. Жоао замкнула в бараці й звеліла вчити уроки. Я майже переконана, що не можна чогось доброго чекати від тих дітей, які ростуть у фавелі. Оточення сприяє тому, щоб вони виростили злочинцями.

...Повернувшись додому, зустріла біля барака сусіду, вихідця з півночі, який шукав з ножом мого сина. Побачивши мене, він мовчки пішов геть. Я теж нічого не сказала йому. Дізналася, що помер сеньйор Жоао з вулиці до Порто і лежить уже два дні, бо нема за що поховати. Спочатку думала, що піду попросаюся з небіжчиком, та потім відчула себе погано й лягла. Вже років зо два не лягала я вдень. Почала думати про сеньйора Жоао. Він давно хворів і не раз говорив, що хоче померти, бо набридло вже жити на утриманні жінки. Він мав рацію, бо в фавелі й для здорового життя нестерпне. Його жінка, донья Анжеліна, старалася з усіх сил. Багато їй допомагали черниці-вісентійки. Та незабаром вони перестали допомагати цій бідній жінці. Хіба це по-божому?

Трошки поспала, потім сіла писати. Донья Алісія принесла мені тарілку супу. Того дня, коли я виберуся з фавели, поставлю велику свічку Себастьяну. Деолінда знову лається з чоловіком. Вони довго жили в сусідстві, й вісентійки порадили їм побратися. Він п'є багато, а вона — удвічі більше. Деолінда каже, що вона не може поснідати, якщо не вип'є. Зранку нап'ється, а потім цілий день сидить і смокче палець. Гидко дивитися, як п'ятдесятилітня жінка смокче палець. Довелося викликати поліцейську машину, бо вони попровальювали одне одному голови. Мати Деолінди теж п'є. Це найскандальніша родина на вулиці «С».

Я зберігаю одяг хлопчиків із притулку як доказ жахливого злочинства. До нього гидко навіть підійти — такий він брудний і так смердить потом.

10 липня. Встала о пів на шосту, щоб принести води. Не люблю довго стояти в юрбі жінок і слухати всілякі плітки. Щось мені знову нездужається, і я лежала б, якби мала що дати дітям їсти. А так доводиться їти, може, що де знайду. Жоао лишився вчити уроки. Знайшла трохи брукхту й циркуль. Циркуля я віддала якомусь студентові, а він мені дав за нього три крузейро на чашку кави. На ринку купила бататів і риби. Повернулася у фавелу о дванадцятій. Підігріла Жоао їсти, прибрала в бараці. Потім понесла брукхт — одержала за нього сорок крузейро. На вечерю вистачить.

Деолінду з чоловіком забрала поліція, і вони не повернулися й досі. Мабуть, їх посадили.

На землю поволі спускається вечір. До барака на вулиці «Б» починають сходитися віруючі зі своїми музичними інструментами. Там вони збираються тричі на тиждень і моляться богам. Половина барака вкрита бляхою, а половина черепицею, і часто під час молитви хлопчак з вулиці кидають на дах каміння. Коли воно падає на одну половину, б'ється черепиця, а коли на другу — бляха починає страшенно гуркотіти. Та це зовсім не виводить віруючих з терпіння. Вони повчають мешканців фавели не красти, не пити й любити ближнього, як самого себе. Вони рішуче протестують, щоб жінки ходили в штанях і з великим декольте. Та з них усі сміються.

Якась жінка сказала мені, коли я ходила по воду:

— Якби я була молода, то жодного дня не залишалася б у фавелі. Та, на жаль, я вже стара. А ми, старі, нікому не потрібні.

Іноді в фавелі й справді волосся на голові дибом стає від усіх жахів, які тут можна побачити. П'яниці, які вдень відсипляються, виходять уночі на вулиці й не дають людям спокійно спати.

Не знаю, чи є хоч одна душа, якій подобалося б жити в фавелі.

11 липня. Встала о пів на шосту. Трохи писала, а потім знову лягла поспати. Але бараки стоять так близько один від одного, що тільки хтось десь грюкне, як це скрізь уже чути. І Нейде своїм кашлем знову розбудила мене. Пішла по воду. Там була вже страшна черга. Які це муки — стояти в черзі за водою! Тут завжди лаються, копірсаються в бруді фавельного життя. Біля колонки щоранку буває дуже насмічено, і я ніколи не йду звідти, поки не приберу. Інших це зовсім не бентежить.

...Повернулася увечері до фавели зовсім хвора, особливо боліли в мене ноги. Останнім часом я все більше відчуваю себе хворою — і фізично, і духовно.

12 липня. ...Пішла на холодильник, дістала трохи кісток. Самопочуття вкрай погане. Купила Жоао й Вері два солодких хлібці. Знайшла кілька помідорів. Потім зустріла одного досить культурного негра із Жакани. Він дав Жоао два крузейро, і я купила за них гасу. Одвела дітей додому, а сама понесла брукхт до сеньйора Мануеля. Та склад був замкнений. Повернулася додому й лягла. В фавелі вже всі знають, що я хвора, але досі ніхто ні разу не зайшов, щоб чимось допомогти мені. Жоао я все ще не пускаю на вулицю. Сидить у бараці й цілий день читає. Ми з ним багато розмовляємо, і я розказую йому про світ, такий, яким він є насправді.

Хлопець уже не малий, доводиться говорити з ним цілком серйозно. Жозе пішов на ринок. Я зварила з кісток супу, та Вера не захотіла їсти. Фрай Луїс знову повісив екран, збираючись демонструвати новий фільм. Я не піду, бо нездужаю. Жоао просив, щоб я його пустила в кіно, але я сказала, що, поки ми житимемо в фавелі, він не зустрічатиметься з іншими дітьми. Раніше він дуже сердився, коли я йому таке казала, а тепер слухається. А я думала, що поговорю з сином про серйозні речі тільки тоді, коли він стане дорослим.

Але хто живе в фавелі, той не знає, ні що таке дитинство, ні що таке юність.

Жоао ще тільки одинадцять років, але він думає вже про жінку. Я сказала йому, що нехай закінчить школу і вчиться далі, бо початкової освіти для життя дуже мало.

13 липня. По фазелі ходять сестри милосердя Фрай Луїса, які лікують різні болячки. Цікаво, як це Фрай Луїс відкрив, що мешканці фавели на щось хворіють?..

Підіграла дітям вечерю. Через стіну чути, як Мейрі запрошує Найра на танці. Вера кашляє. В мене температура, і я не можу встати. Жду, коли повернеться Жозе. Нарешті він прийшов, і я попросила, щоб дав мені коробку, де я тримаю ліки. Біль поступово вгамувався, і я заснула. Прокинулась о другій годині ночі, Арнольдо і Лейла знову сварилися.

14 липня. Весь день пролежала, ноги болять, температура досі не спадає. Гроші вийшли зовсім, але ще до хвороби я залишила брукт на складі сеньйора Мануеля і тепер послала Жозе одержати за нього гроші. Сеньйор Мануель дав йому двадцять два крузейро. На п'ять крузейро Жозе купив хліба, а на п'ять — цукру. Насилу встала зварити їсти і знову лягла. Жозе каже, що чув, як Флоренсіана казала, що я, мабуть, божевільна, бо весь час пишу й нічого більше не роблю.

15 липня. Сьогодні день народження Вери Еунісе. Та про те, щоб якось відзначити цю подію, нема чого й думати, бо це все одно, що дотягтися руками до сонця. Сьогодні в нас навіть сніданку не буде, тільки вечеря.

Мені трохи полегшало. Вчора насилу вблагала падре Доніцетті, щоб полікував мене. Дякувати богові, хоч святі отці нас не забувають, бо на лікарів грошей у бідних нема.

...Ідучи по папір, взяла з собою і дітей. Не хочу лишати Жоао самого. Провідала донью Жуліту. Потім зготувала сніданок і понесла до сеньйора Мануеля брукт. Одержала двадцять п'ять крузейро. Купила в португальця півкілограма волячих нутрощів. Я взагалі не люблю мати справу з португальцями, вони страшенно невиховані, вульгарні й обмежені люди. Побачать де-небудь негритьянку і тільки й думають про те, щоб переспати з нею. Про себе всі вони страшенно високої думки. Торговець нутрощами сказав Фердінанді, що дасть їй шматок печінки, якщо вона піде з ним гуляти, та Фердінанда не захотіла — їй, як і ще деяким негритьянкам, білі не подобаються. Нахаба португалець нічого не продав Фердінанді, і вона пішла з порожніми руками.

16 липня. ...Сьогодні паперу на вулицях не було зовсім. Зайшла на холодильник. На смітнику було багато ковбаси. Підбрала те, що здалося мені незіпсованим. Боюся, що зовсім виб'юся з сил, бо грошей нема. Апетит у мене і в дітей звірячий, тому доводиться живитися навіть зі смітника.

17 липня. Лейла й Арнольдо знову сварилися цілу ніч і не давали нам спати. Встала о пів на шосту й пішла по воду. Біля колонки, як завжди, сварка:

— Ви стали переді мною!

— Ні, це ви влізли поперед мене!

Якось чоловік Сільвії, що стояв у черзі, посварився з сеньйором Мануелем, батьком Же Марії. Спочатку вони розпікали один одного, а потім сеньйор Мануель вихопив ножа. Антонію Андре вже немолодий, минуло шістдесят п'ять років, та коли в руці супротивника блиснув ніж, він підскочив, як Адемар Феррейра²² в потрійному сальто.

...Збирала папір, виручила шістдесят крузейро. Донья Аніта дуже збентежена воєнними вістями. Війна завжди забирає молодь. Матері весь час думають про солдатів, бо солдати — наші діти. Ходять чутки, що генерал Тейшейра Лотт збирається послати на Середній Схід військо.

²² Бразильський цирковий акробат.

Одна з ілюстрацій книги, виконаних письменницею.

18 липня. Пішла збирати папір. Жінки зі сльозами на очах скаржаться, що не можуть більше терпіти страшної дорожнечі. Я знову взяла з собою Жоао, щоб не було ніякого скандалу. Біля газетного кіоска на авеніді Тірадентес трохи поговорила з людьми та продавцем газет.

До фавели повернулася о пів на першу.

19 липня. ...Ходила по галети. Хазяїн сказав, що більше нікому не даватиме галет. По дорозі додому позбирала все, що потрапило на очі. Йде дощ, і я не захотіла збирати папір. Вера поскаржилася, що до неї знову сікалася байянка. Доросла жінка, а гірше п'ятирічної дитини! Сусідка теж сказала мені, що вона бачила, як байянка кривдила Веру. Останнім часом ця негідниця й мене почала паплюжити. Недавно показала мені ножа й пригрозила, що перетне ним шию Жозе.

Понесла до сеньйора Мануеля зібраний брукт. Дав мені за нього п'ятдесят п'ять крузейро. Мені здалося, що це забагато, і я навіть спитала, чи він, бува, не помилився.

...Пішла на ринок і купила кілограм бобів та нирку. Один із торговців-португальців викинув кілька листків салату, і я підбрала їх.

...Хотіла сьогодні прати, але не буду, бо немає за що купити мила. Сяду трохи попишу.

Лейла, щоб не оддати Івоне Орасіо ночви, пробила в них сокирою дірку. Мені дуже шкода Івоне, хоч вона кілька років тому штрикнула мене ножем. Її хотіли судити, але Івоне не з'явилася на суд.

...Побилися двоє переселенців з півночі. Вальдемар Еспадела і Віктор Фракістан. Вони вже давно шукали зачіпки. Вальдемар відлупцював палицею хвалькуватого Віктора, який хотів верховодити у фавелі. Всі дуже зраділи, що так сталося, а дехто з жінок навіть пообіцяв купити Вальдемару вовняний светр на згадку про цей подвиг.

20 липня. ...Сиділа й писала, коли раптом почула надворі голос сеньйора Беніто. Запросила його до барака. Він привів якогось сеньйора із спиритичного центру, що на вулиці Оріенте. Сеньйор приніс мені два талони, на які двадцять третього числа я зможу одержати дітям пальта. Це була така несподіванка, що я аж підскочила. Призналася сеньйорові, що пишу.

...Хотіла ще трохи посидіти над своєю писаниною, та прийшов Адальберто — я просила його зробити мені хоч яку-небудь огорожу— може, не так докучатимуть переселенці з півночі, які ходять попід вікнами, коли їм тільки заманеться. Адальберто заходився допомагати Луїс, колишній житель фавели, та Жозе доньї Рози. Купила пляшку горілки і зготувала їм кайпірінью²³ на обід.

О першій годині ночі сіла писати. Сеньйор Александре знову почав бити жінку, перепало і дітям. Коли оскаженілий чоловік став душити донью Нену, донья Роза покликала на допомогу. Прибіг солдат Едісон Фернандес і попросив сеньйора Александре вгамуватись. Той у відповідь вихопив ножа. Тоді Едісон Фернандес так заїхав йому в пику, що Александре відлетів од нього, як гумовий м'ячик.

Едісон попросив мене викликати по телефону поліцейську машину. Я швидко подзвонила в поліцію й повернулася у фавелу. Бійка була в розпалі. Александре накинувся з лайкою на хлоп'ят, що збіглися на крик. Потім він знову метнувся до солдата і хотів ударити його по голові.

— Можете забрати собі цю паскуду! А взагалі, якщо вона вийшла за мене, то мусить терпіти! Я не дозволю, щоб у моєму домі верховодив якийсь солдат! А може, моя жінка вас чимось зацікавила?

Через п'ять хвилин приїхала поліцейська машина. Я з Верою сіла в кабіну, щоб показати шоферові, куди їхати. Вері дуже сподобалося їхати з машині. Люди, побачивши мене в кабіні поліцейської машини, закричали: «В фавелі вбивство!» — й кинулись бігти слідом за нами.

...Жозе Карлос повернувся з кіно, і я розповіла йому, який тут Александре влаштував спектакль. Син був дуже здивований, бо тільки що бачив Александре на останній трамвайній зупинці. Я не повірила йому. Хіба може поліція безкарно відпустити такого скаженого чоловіка, що мало не повбивав власних дітей?

Незабаром я на власні вуха почула голос Александре. Він сварився з Едісоною матір'ю. Я вирішила втрутитися, бо знала, що жінка вагітна. Хотіла вже йти шукати Бобо, щоб забрав Александре, та саме нагодився Беніто й одвів п'яного до його барака. Александре ледве тримався на ногах. Зайшовши в барак, він замкнув за собою двері.

Я з дітьми лягла спати. Але довго не могла заснути й лежала з розплющеними очима. Докоряла собі, що не сіла вдень писати щоденник. Прокинулася о четвертій ранку — Александре знову збиткувався над жінкою, лаяв солдата, кричав:

— Цей смердючий негр побив мене! Та він мене запам'ятає, я йому цього не подарую!

Бачачи, що Александре ніяк не вгамовується, я знову пішла в комісаріат. Черговий солдат, до якого я звернулася, сердито вигукнув:

— Ця фавела — просто жах!

Потім сказав, що коли Александре й далі бешкетуватиме, то щоб я прийшла ще раз — о шостій годині. Повернулася у фавелу. Александре вже розгулював по вулиці й сікався до кожного перехожого. Вирішила зварити кави. Бешкетник не вгамовувався, і я, відчинивши вікно, хлюпнула на нього холодної води.

— Це ти викликала поліцію, чорна свиня! Я з тебе шкуру спущу!

21 липня. ...Пішла збирати папір, але все ще була під враженням нічного скандалу. Назбирала трохи брухту й паперу. Біля газетного кіоска спіткнулася і впала. Якийсь чоловік, мабуть, тому, що в мене був дуже нужденний вигляд, сказав:

— Це від голоду.

І подав мені милостиню. Але я впала тому, що заснула на ходу.

«Добре Александре, — подумала я,—ніде не працює, бо його жінка ходить старцювати. Дочка Діка теж просить удень милостиню, а ввечері йде до школи. Дівчинка знає вже всі літери й цифри, але ще не вмє складати слів.

²³ Напій з горілки, лимонів та цукру.

А вона вже майже два роки ходить до школи.

Александрє знову сварився з матір'ю Едісона, а коли побачив мене, загорлав на весь двір:

— Паскуда, волоцюга, жебрачка!

Я не витерпіла, вилаяла його і кинула в нього шматком скла. Він швидко зачинив вікно. А коли знову відчинив, я пошпурила в нього щіткою. Александрє заховався і вже не чіпав мене. Та потім почав ображати Едісона. Той попрямував до Александрє в барак. Побачивши солдата, бешкетник злякався.

— Ану-ну, спробуй ударити, я тобі ще вчорашнє не забув.

— Заткни пельку, — сказав Едісон.

На крик збіглася дітвора, щоб не прогавити нової бійки. Яке ганебне видовище! Солдат довго вмовляв Александрє вгамуватись, а коли той знову кинувся на нього, вдарив його по пиці. Діти заверещали від захвату.

Врешті-решт Александрє замкнувся в бараці, погасив світло й до ранку нікого не чіпав.

22 липня. ...Ідучи вранці з дому, я попросила сусідів:

— Якцо Александрє знову до когось чіплятиметься, повідомте в поліцію.

Дорогою думала свою гірку думу. Вже два тижні не перу — немає мила. Постіль така брудна, що в неї гидко й лягати.

Я зовсім не ображаюся на того незнайомого чоловіка, який сказав учора, що я неохайна. Мабуть, треба почепити собі на спину оголошення: «Я така брудна тому, що не маю за що купити мила».

На холодильнику дітям дали по сосисці. Я почала збирати папір. Іспанець, що підмітав вулицю, напустився на мене з лайкою. Я не дозволила, щоб якийсь зайда кричав на мене.

...Якась іспанка, що теж прийшла на холодильник за покидьками, почувши крик іспанця, вилаялася:

— Наша земля не родить таких, це португалець.

А португалка, що теж чула нашу сварку, образилася:

— Ні, ця тварюка не з Португалії.

— Богу дякувати, він і не бразілець, — сказала я.

23 липня. Встала о сьомій. Знову щось нездужаю. Слава богу, що Александрє мовчить.

...Підігріла дітям їсти, і ми почали збиратися до Благодійницького центру, там сьогодні даватимуть дітям одяг. Побачивши цілий гурт жінок із фавели, люди почали питати нас, чи не ходили ми з петицією до міністрів.

— Та нібито, — відповідала я, а жінки посміхалися.

Сеньйор Пінейро прийняв нас дуже люб'язно. Мені дісталася два светри — один для Вери, а другий для Жозе. Коли ми вже йшли додому, Жоао одержав пуловер. Слова сеньйора Пінейро трохи підбадьорили мене.

24 липня. Як це страшно — прокидатися з думкою, що в тебе зовсім немає чого їсти; іноді крадається навіть думка накласти на себе руки. І все це через голод. Сьогодні, мов на зло, я теж прокинулася із цим неприємним відчуттям.

Діти знайшли десь шматок черствого хліба. Я обшкрябала його, і ми напилися з ним кави. Поставила варити рештки бобів. Взяла торбу й разом з дітьми повільно пішла вулицями. На вулиці Карлос де Кампос зайшла до доньї Жіллерміни і попросила в неї чого-небудь із продуктів. Вона дала мені рису й макаронів. Поговорила з її чоловіком. Він дав мені кілька пляшок. Назбирала трохи брухту.

Надія, що я сьогодні матиму чим нагодувати дітей, трохи підбадьорила мене. Понесла до сеньйора Мануеля пляшки й одержала за них двадцять два крузейро. На десять крузейро купила хліба й кави.

...Повернулась додому, зварила обід і пішла прати. За три тижні назбиралася ціла купа білизни. Сусідки вжахнулися, коли побачили, скільки мені треба прати.

25 липня. ...Сьогодні був гарний сонячний день. Назбирала трохи паперу.

26 липня. ...З голоду в мене з самого ранку крутилася голова. Вставши, зварила кави й пішла на річку прати. Департамент здоров'я недавно опублікував у газетах, що в фавелі Канінда останнім часом вилікувалося сто шістдесят хворих. Насправді ж становище жителів фавели безнадійне.

Жінка, котра показувала фільм про поширене в фавелі захворювання, сказала, що його дуже важко вилікувати. Я не перевірялася, бо все одно нема за що купити ліків.

...Попросила Жоао однести до сеньйора Мануеля брукс, а сама пішла по папір. В урні для сміття біля холодильника було багато сосисок. Вибрала ті, що були незіпсовані, зварю супу. Назбирала трохи бруксу. На кінцевій зупинці трамвая зустріла Жозе Карлоса, що йшов на ринок шукати овочів.

...Приходив Адальберто по білизну. Я з ним майже не розмовляю, бо він останнім часом зовсім знахабнів. Учора при Вері наговорив мені всіляких дурниць. Як він мені обрид!

...Навідувався сеньйор Мануель, пропонував вісімдесят крузейро, та я відмовилася. Покликала дітей, щоб викупати їх. Побачивши сеньйора Мануеля, діти дуже зраділи. Але я сказала, щоб ішов додому, бо я цілу ніч писатиму.

~ Зустрінемося завтра, — мовив сеньйор Мануель на прощання.

Я глянула йому в вічі.

— А може, вам краще не приходити сюди? Я вже немолода, і мені не до чоловіків. Всю свою любов я віддаю дітям.

Сеньйор Мануель пішов. Це дуже порядний чоловік. Такий, як він, не може не подобатись будь-якій жінці. З ним ніколи не нудно.

Фрай Луїс знову приходив читати катехізис.

27 липня. ...Дала дітям їсти й вирішила трохи зайнятися своїм щоденником. Хотіла знайти затишне місце, де б ніхто мені не заважав, та хіба його знайдеш у фавелі? На сонці душно, а в затінку холодно. Крутячись із зошитом в руках, я почула збуджені голоси. Пішла подивитися, в чому річ. Мене перегнав Павінью. Виявляється, підпалили автомобіль сеньйора Маріо Пеласі. Побачивши, що з машини клубочиться дим, діти побігли сказати про це сеньйору Маріо. Він саме грав у футбол.

28 липня. Взяла з собою Веру й Жозе, а Жоао залишила вдома. Так тяжко на душі, що просто жити не хочеться. Хто може усе це витерпіти, той справжній герой. У фавелі зараз популярний віршик:

Чую зараз у народі:

Адемар все багатіє.

А чому ж людина чесна

Ледве-ледве животіє?

Що ж, нехай доктор Адемар живе собі в спокої й достатку. Він ніколи не буває голодний і не харчується зі смітника, як бідняки. По дорозі до доктора Адемара я зустріла якогось сеньйора — він дав мені свою візитну картку: Едсон Марейра Бранко.

Він буц дуже пристойно одягнений, і на нього всі звертали увагу. Сказав, що збирається зайнятися політикою.

— А які ваші плани на майбутнє? — запитала я його.

— Розбагатіти, як і Адемар.

Мені стало страшно: абсолютно ні в кого немає любові до своєї батьківщини.

Біля холодильника я зустріла донью Марію де Жозе Бенто.

— Якби ще не ці покидьки, ми всі опинилися б у божевільні. Лише в одного Всевишнього за нас болить душа, — сказала вона гнівно.

Я розповіла їй, де можна знайти часнику, назбирала трохи вугілля і розпрощалася з нею. Зустріла донью Нену, директорку муніципальної школи, вчительку Жоао. Ми

розговорились, і я сказала їй, що бувають хвилини, коли хочеться вкоротити собі віку. Вона почала мене заспокоювати. Але що мені з її заспокоювань, коли іноді я зовсім не маю що дати дітям їсти.

30 липня. ...Одержала за папір п'ятнадцять крузейро й пішла до шевця, чи не готові Верині черевички. Дитина зовсім не може ходити боса. Черевички були готові. Вера взулася. Радості їй не було меж. Я сумно подивилася, як усміхається донька, бо сама вже давно не усміхаюсь.

Розаліна знову сварилася з Еліо. Якось хлопчина сказав, що не любить своєї матері, бо вона скупа й зла, що, мабуть, я його мати, а не Розаліна.

— Якби ти був моїм сином, то був би чорний, а ти білий, значить, твоя мати Розаліна, — сказала я йому.

— Коло тебе я ніколи не голодував би. А мати спроможна годувати нас лише черствим хлібом.

Нещасні діти, яким змалечку доводиться нарікати на своє життя.

Кажуть, що англійська принцеса Маргарет не хоче бути принцесою. Чого тільки на світі не буває!

31 липня. Запалила в плиті, принесла води. Жозе послала купити цукру. Прийшов Луїс, що робив огорожу навколо нашого барака. Всівся і ніяк не йде геть. Я сказала йому, що мені треба йти з дому і не хочу залишати когось чужого в хаті.

Паперу на вулицях було дуже мало. Як мені вже набридло без кінця збирати його! До цього всього Сесілія, котра працює на складі, почала ображати мене. Ця грубіянка верзе все, що їй спаде на думку, називає мене нікчемою, та я вдаю, що не чую. Двадцять сьомого числа Сесілія не пустила Жозе до вбиральні. Вона така пашекувата, що навіть хазяїн складу не любить її.

Сьогодні я вже нервую трохи менше, але мені все одно сумно, що життя і мрії — абсолютно різні речі. Антоніо Насім'єнто вибрався з фавели. Йому і його коханці не сиділося тут: він покинув четверо дітей, а вона — троє. Нещасні діти бідують через своїх безпутних батьків. Чого досягла його коханка, покинувши чоловіка й малих діток? Здихалася одного злидаря і знайшла такого самого, виміняла шило на швайку.

1 серпня. ...До португальця, що раніше торгував кондитерськими виробами, приїхала швидка допомога. Двадцять восьмого липня я ходила провідати його. Він попросив викликати когось із страхового відділу. Агент, хоч і з'явився, платити допомогу відмовився. Сьогодні я знову зайшла до нього. Португалець голосно стогнав. Біля нього сиділи дві сеньйори, теж португалки. На моє запитання, як він себе почуває, хворий лише скривився. Одна з португалок запитала мене:

— Скажіть, чим ви займаєтеся?

— Збираю папір, брухт, а у вільні хвилини пишу, — відповіла я їй.

— Ну, то йдіть собі й не морочте тут нікому голову, сеньйоро! — зухвало крикнула вона.

2 серпня. Одягла дітей і випроварила їх до школи. Сама попростувала до міста, щоб роздобути щось на обід. Була на холодильнику, дістала кілька кісток. Якісь жінки рилися на смітнику, шукаючи м'яса. Та воно годиться тільки для собак.

3 серпня. ...Сьогодні діти їстимуть хіба черствий хліб та боби з борошном. Так хочеться спати, що ледве на ногах тримаюся. Мене всю морозить. Слава богу, що діти трохи перекусили. Ходжу з кутка в куток і не знаю, що далі робити. Од усього віє холодною пусткою. Як сумно в домі, котрий не зігріває веселий вогонь. Для мене неабиякою прикрасою дому є навіть каструлі, що киплять на вогні.

Провідала донью Нену. Вона поралася на кухні — варила курку, м'ясо, вермішель — яка розкіш!..

Донья Нена пригостила мене. Не один десяток років не їла я вже таких страв. Од них розходилися такі пахощі, що в мене аж сльози на очах виступили: мені до болю стало

шкода своїх дітей. Якби їм хоч покуштувати цих ласощів... У фавелі Лейла і Арнольдо знову влаштували «спектакль», вся малеча збіглася дивитись.

Я сиділа й писала, як раптом до барака вбігла Вера і сказала, що на вулиці дають якісь талони і що там зібралось дуже багато людей. Я вибігла з барака й побачила неподалік цілий натовп мешканців фавели. Вулицею прямував якийсь високий білий сеньйор і вів за руку хлопчика років десяти. Його супроводжувало кілька чоловіків. На сеньйорові були сірі штани й темно-синій піджак. Порівнявшись зі мною, він раптом обняв мене за стан. Я страшенно обурилася такою безцеремонністю зовсім незнайомого чоловіка.

Зовиця Кока-Коли пояснила мені:

— Та це ж наш депутат, доктор Контріні.

Коли Контріні відрекомендувався всім, що він колишній наш депутат, я одразу ж зрозуміла, чому він такий люб'язний: наближаються вибори.

„Сеньйор Контріні приходив повідомити, що він знову виставив свою кандидатуру. Що нам до того, ми нічим не зобов'язані Контріні й не хочемо мати з ним нічого спільного.

6 серпня. Зварила дітям кави. Жозе сьогодні минуло десять років. Про якийсь подарунок нема чого й думати.

7 серпня. Встала о четвертій годині. Не спалося, бо дошкуляв голод.

...До фавели приходив прокурор і шукав сеньйора Тібурсіо, який будує бараки й продає їх, а сам просить милостиню на вулиці Дірейта. Тібурсіо збудував і продав уже сім бараків. Він убогий і тілом, і душею.

...Прийшов зі школи Жоао, дала йому попоїсти. Потім ми подалися до міста. Грошей у мене не було зовсім, і ми пішли пішки. Збирала по дорозі брукт. На вулиці Кантарейра Вера побачила у вітрині сир, і в неї потекла слинка.

Донья Алісія розповіла мені, що Полікарпо, який живе в фавелі, привів додому негритьянку і сказав дружині, що це його двоюрідна сестра. Його дружина, добросердечна жінка, з радістю прийняла її. Негритьянка кілька днів прожила в їхньому домі. Коли дружина Полікарпо йшла кудись, Полікарпо залишався дома з негритьянкою. Та одного разу донья Марія несподівано повернулася додому й застала Полікарпо з його двоюрідною сестричкою в ліжку. Після цього скандалу Полікарпо покинув жінку і перебрався зі своєю сестричкою до Дескальвадо... Він забрав з дому геть усе, залишивши доньї Марії тільки ліжко.

8 серпня. Вийшла з дому о восьмій годині. Зупинилася біля газетного кіоска, щоб дізнатися про останні вісті. Поліція ще не впіймала Премесінї. Цей бандит чинить досить нерозумно — в його літа час думати вже про спокійніше життя. Промесінья з фавели Вілла Пруденте. Це ще раз свідчить, що фавела згубно впливає на людей. У фавелі знаходять притулок різні суспільні покидьки. Власті про це нічого не знають.

...Пішла прати. Налія, Фернанда та Ірасема, що теж прали, дискутували з якоюсь сеньйорою про релігію. Сеньйора говорила, що лише християнство можна вважати справжньою релігією. Фернанда відповіла їй, що в біблїї записано: живіть і множьте, але нічого не сказано про одруження. «Тепер мені зрозуміло, чому у віруючого Полікарпо кілька жінок», — зауважила я. Фернанда обурилась і сказала, що Полікарпо не християнин.

Мене надзвичайно розвеселила ця дискусія. Вона була саме в розпалі, коли я пішла додому.

9 серпня. Встала дуже сердита: залишилося тільки трохи бобів та сіль, а завтра ж неділя.

Пішла збирати папір біля шевських майстерень. Один із шевців спитав, чи не пишу я комуністичну книгу. Я відповіла йому, що моя книга буде правдива. А він порадив мені не писати правди.

У фавелі гуде, як у казані. Депутат Франсіско Франко дав футбольній команді футболки й труси, і цілий день тут тільки й мови, що про цього депутата.

11 серпня. ...Пішла до шевця платити за Верині черевики і розговорилася там з якимсь негром, що читав газету. Він обурювався вчинком поліцейського, який побив одного з негрів, а потім прив'язав його до дерева. Цей поліцейський був білий. Серед білих є ще такі, що ладні катувати будь-кого із кольорових.

Почула крик дітей і дуже злякалася. Вибігла на вулицю. Жоаосіньйо, син Деолінди, кидав у моїх дітей камінням. В руках у нього була палиця. Я підбігла і одібрала її. І тут відчула, що від нього тхне спиртним. Хлопчисько був п'яний, а йому всього дев'ять років. Вітчим п'є, мати п'є, дід теж п'є. Його весь час посилають по горілку — от він і причащається по дорозі. Мати вже не раз дивувалася, коли він приносив додому неповну пляшку:

— І це все? Зовсім совість утратили шахраї!

12 серпня. Встала о пів на сьому. Пішла по воду. Черга була величезна. Зараз вода у фавелі — найбільша проблема. Поруч мене в черзі стояла якась негритянка. Обличчя в неї було все у віспі, наче подзьобане грамофонною голкою. Вона розповідала, що її зять жорстоко б'є дочку. Та її ніхто не слухав, крім доньї Клари.

Як важко зараз стало з водою. Людей у фавелі збільшилося вдвічі, а кран залишився один.

13 серпня. ...Переселенці з півночі приходили скаржитися на Зефу, яка побилася з однією переселенкою. Якими тільки словами вони не обзивали її! Нещасні діти, вони все це чули. Зефа — вродлива мулатка. Вона неписьменна, багато п'є. Через горілку вона занастила двох дочок — бідолашні діти померли з голоду.

...Написала записку братам Мейї, в якій просила, щоб вони прийняли мене в свій цирк співачкою. Випрала білизну і хотіла вже була йти до цирку, коли раптом почула надворі постріл, а потім якийсь крик. Кажали, що це Ансельмо вистрелив у Жоао Коке. Трохи пописала щоденник, потім сховала зошит і вийшла на вулицю. Він сидів у португалки на городі, тримаючись одною рукою за голову, а другою за ногу. Я спитала, чи викликав він поліцію, і Жоао відповів, що викликав.

Жоао скаржився, що нога в нього зовсім не згинається, спробував озутися, але не зміг. Я дала йому свої пантофлі. Почали збиратися цікаві, розпитували, як усе сталося. Ніхто не знав подробиць сутички, і всі лаяли Ансельмо. Спочатку розповідь про Ансельмо, а потім про Жоао.

Ансельмо з'явився тут 1950 року з вагітною дружиною. Коли вона народила хлопчика, він почав знущатися з неї, виганяв її з дому, не давав їсти. Від цього в жінки пропало молоко,

А тепер він побив Жоао. Наречена Жоао Ірасема живе в сусідстві з Ансельмо. Ансельмо драгували зустрічі закоханих у нього на очах, і він проганяв їх до річки.

Сьогодні Жоао спокійно пив каву, як раптом прийшов Ансельмо й почав кликати його надвір. Жоао відповів, що він тільки-но повернувся з роботи і йому нема коли. Тоді Ансельмо вистрелив. Жоао зовсім не бачив, що той у нього цілився. Хотів попасти в груди, але куля пішла вниз і потрапила Жоао в ногу. Ансельмо втік.

...Кажуть, що йому влаштують самосуд — зберуться і поб'ють палицями. Жоао ходив на перев'язку і незабаром повернувся. Я запитала, чи зробили йому укол проти болю. Він відповів, що зробили укол, але проти правцю.

Отже, в поліції завели ще одну справу.

14 серпня. ...Син Нени Дітінью живе в фавелі змалечку. Він неписьменний, не має ніякої спеціальності і вміє тільки жлуктити горілку. У Нени був непоганий барак по вулиці Порто, та Тібурсіо ошукав бідну жінку. Він умовив її помінятися з ним бараками, виміняв хороший барак на поганий, а потім продав його за п'ятнадцять тисяч крузейро.

...Понесла на склад брукхт. Виручила п'ятнадцять крузейро. Віднесла лагодити Верині черевички. Завтра базарний день, а в мене зовсім нема грошей. Якась сеньйора

сказала, щоб я пішла по папір на вулицю Порто Секуро до одного будинку, в четверту квартиру на четвертому поверсі.

Піднялися з Верою ліфтом на четвертий поверх. Я страшенно боялась, і ті хвилини, протягом яких ми піднімалися, здалися мені вічністю. Подзвонили. Вийшла хазяйка і служниця. Вони дали мені мішок паперу. Два сини хазяйки провели нас до ліфта. Коли ми сіли в ліфт, він, замість того щоб спуститися, піднявся ще на два поверхи вгору. Але з нами було двоє юнаків, і я вже не боялася. Іноді людина боїться чогось зовсім нестрашного.

На шостому поверсі в ліфт зайшов якийсь сеньйор і з неприхованою огидою подивився на мене. Та я вже звикла до таких поглядів.

Він поцікавився, що я роблю в ліфті. Я пояснила йому, що мати цих двох юнаків дала мені старі газети, і я спускаюся від неї. Я в свою чергу теж запитала, хто він — лікар чи депутат. Сеньйор відповів, що він сенатор.

Сенатор був пристойно вдягнений, а я обідрана, боса. Звичайно, куди мені їздити в ліфті.

Внизу попросила продавця газет подати мені на голову мішок і жартома, сказала, що обніму його за це, коли буду хоч трохи чистіша. Він усміхнувся і відповів:

— В такому разі я помру, так нічого й не дочекавшись від тебе.

Чоловік завдав мені мішок з газетами, і я пішла спочатку на фабрику, а потім до сеньйора Родольфо. Одержала за газети двадцять крузейро і повернулася додому така стомлена, що ледве на ногах трималася. Здавалося, от-от впаду і вже не підведуся, а якщо лишуся жива, то вже ніколи так не виснажуватимусь. Проте сьогодні я заробила сто крузейро.

Одразу ж лягла спати. Та довго не давали заснути блохи. Як я втомилась від цього життя!

15 серпня. ...Збирала гній, щоб віднести його Івані, й раптом побачила машину, що зупинилася навпроти барака Ансельмо. Флоренсіана й донья Лурдес побігли сказати Жоао Кокі, щоб він швидко покликав поліцію, бо Ансельмо кудись перебирається. Та в Жоао ще не загоїлася нога, і я побігла сама.

За кілька хвилин уже всі знали, що я пішла дзвонити в поліцію. Повернулась у фавелу раніше, ніж приїхала поліція, і всі, хто зустрічав мене, питали:

— Чому, Кароліно, досі не їде поліція?

Я стільки потратила грошей на ці виклики, що могла б купити за них кілька кілограмів м'яса.

...Почали збігатися люди, щоб побити цього негідника Ансельмо. Зібралось майже все доросле населення фавели.

Та Ансельмо вислизнув з барака через інший вихід, переліз через огорожу і втік. Я сказала, що якби була мужчиною, то вже давно скрутила б в'язи цьому Ансельмо. Один з чоловіків відповів мені:

— Ти диви, а я хотів би бути жінкою, та тільки, правда, один день.

Всі засміялися.

16 серпня. Ходила у взуттєву майстерню. Сеньйор Жако був у поганому настрої. Він сказав, що якби настав комунізм, то йому жилося б краще. А зараз їхнього заробітку не вистачає навіть на найнеобхідніше.

Раніше тільки робітники хотіли, щоб настав комунізм, а тепер про нього заговорили й інші. Всьому виною страшна дорожнеча.

Сумка з папером була дуже важка, і один з робітників завдав мені її на плече. За останні дні стільки переносила цього паперу, що не можу доторкнутися до лівого плеча.

Коли я проходила вулицею Тірадентес, один з робітників фабрики гукнув мені:

— Слухай, Кароліно, якщо вже тобі так подобається писати, то ти підніми своєю книгою людей на виступ за новий режим.

17 серпня. ...В обід все було зовсім пісне, жирів не вдалося роздобути ніяких. В мене остаточно зіпсувався настрій, коли я побачила в газеті портрет депутата Консесіо де Коста Невес. Це так розізлило мене, що я порвала газету й кинула її у вогонь. Він тільки під час виборів говорить, що боротиметься за наші права.

18 серпня. ...В понеділок я намагаюся не гаяти ні хвилини і виходжу з дому якомога раніше, бо в цей день на звалищах можна знайти багато речей. беру з собою Веру, хоч мені й шкода її так рано будити.

Заходила до доньї Жуліти, вона дала паперу. Продала його за п'ятдесят п'ять крузейро.

Мені стало погано, і я трошки полежала. Потім збрала тридцять кілограмів заліза та консервних банок і все це принесла додому. Відпочивши, попросила в Розалінди візок і відвезла брукт до сеньйора Мануеля. Мабуть, я простудилася. Сеньйор Мануель зустрів мене дуже привітно. Зважив залізо й дав за нього сто дев'яносто один крузейро.

По дорозі додому зайшла до кондитерської Гине й купила гуарани²⁴ та кілька бананів. Веру посадила у візок, і вона їхала до самої фавели. Жоао попросив мене повести його до лікаря вирвати зуб, бо дуже мучить його.

Я звеліла йому помити ноги й збиратися. Спочатку хотіла йти так, як була, та потім передумала й переодяглася. На вулиці Фелісберто де Карвальйо почула крики. Це чубилися Мейрі, Петіта, Вальдемар і Армін. Португалець повертався з ринку додому і, зустрівши Мейрі, зупинився поговорити з нею. Раптом десь узявся Вальдемар і попросив у нього велосипеда покататися.

— Якщо хочеш кататися на велосипеді, то купи собі, — відповів той.

Вони почали ображати один одного. Вальдемар давно вже звик знущатися з мешканців фавели. Замахнувшись, він ударив португальця. Той теж заїхав Вальдемара у вухо. На захист Вальдемара прибіг Армін і шпурнув каменем у португальця, коли той нахилився збирати гроші, що розсипалися з гаманця. Як тільки жінки побачили гроші, вони, наче оскаженілі, кинулись до гаманця.

Все це мені розповіла Анна Тібурсіо.

— Мені здавалося, що пішов золотий дощ! — захоплено казала Ізабель.

Я підбігла до Вальдемара й Арміна, які посміхались, наче справді зробили якийсь подвиг. Збоку стояв португалець весь у крові.

— Нічого страшного тут не сталося, донья Кароліно, — сказав Вальдемар.

— Дай сюди гроші португальця! — крикнула я Армінові.

— Я не бачив ніяких грошей! — відповів він.

Тоді я підійшла до португальця. Мейрі саме оддала йому гаманця.

— Гроші не всі, — сказав португалець. Поруч Мейрі стояла біла дівчина і все шептала, смикаючи її за руку:

— Ходімо звідси, ну, ходімо!

Португалець, на знак вдячності, дав Мейрі трохи м'яса.

...На будинку номер два на вулиці Ітакі ми з Жоао побачили табличку: «Дантист доктор Паульо де Олівейра Порто».

Ми подзвонили. Назустріч нам вийшла сеньйора і сказала почекаати. Ми сиділи. Я все думала, як там Вера та Жозе. Нарешті доктор Паульо прийняв нас. Я сказала, що він найближчий до фавели лікар і тому ми прийшли до нього вирвати Жоао зуб. Жоао сів у крісло.

— Скільки, докторе? — запитала я.

— Сто крузейро.

Сума ця була для мене завелика, але Жоао вже сидів у кріслі.

Я розкрила сумку й почала рахувати гроші. Відрахувала двадцять п'ятірок.

19 серпня. Погано спала і встала дуже сердита. Пішла по воду.

²⁴ Прохолодний напій.

Солдат Флаузіно розказав мені, що С. — коханка падре. Мовляв, вона сама розповідала, що ходить до падре й він платить їй по п'ятдесят крузейро.

Я розказала цю новину жінкам біля колонки. Багато хто з них давно вже догадувався про це.

Що день, то все трудніше стає в фавелі з водою.

20 серпня. Ходила з Верою збирати папір. Зустріли прокурора муніципалітету. Він приголубив дівчинку і пожартував, що вона його наречена. Потім дав їй крузейро й попросив, щоб вона обняла його.

Загнала в ногу колочку, Довго колупалася, поки витягла її. Замотала ногу ганчіркою й пішла додому. По дорозі підняла кілька помідорів. Почуваю себе вже цілком здоровою, наче в мені хто замінив деякі деталі. Правда, на душі, як і раніше, сумно.

21 серпня. ...Заварила кави й звеліла хлопцям умиватися та йти до школи. З Верою пішла збирати папір. На холодильнику Вера просила ковбаси. Одержала за папір п'ятдесят п'ять крузейро. По дорозі додому думала про своє життя. У Бразилії переважають білі. Та в багатьох випадках вони не можуть обійтись без негрів, як і негри, в свою чергу, без білих.

Коли я почала варити вечерю, прийшла Жуана й попросила часнику. Дала їй п'ять зубчиків. Виявилось, що в мене немає солі, і Жуана дала мені.

22 серпня. Встала о п'ятій і пішла по воду. Черга була жахлива. Лишилося тільки чотири крузейро та одна порожня пляшка. Пішла до крамнички сеньйора Едуардо. Він узяв чотири крузейро й пляшку і дав мені хлібину. Хлібина була маленька, але заплатила я за неї теж мало.

...Заварила кави й вирядила хлопців до школи. Назбирала ганчір'я. Зайшла до будинку на авеніді Тірадентес — там одна сеньйора попросила продати п'ятдесят кілограмів її паперу. Однесла папір на склад і одержала сто крузейро. Сеньйора була задоволена.

...Бувають дні, коли я дуже заздрю птахам. Просто дивуюся, як я досі не збожеволіла од такого життя.

23 серпня. ...Сьогодні в хлопців немає уроків, бо у школі скликають батьківські збори, Мабуть, піду. Пішла, взявши з собою Жоао і Веру. Сьогодні вони якісь незвичайні, ні разу ще не сварилися.

Зайшла на холодильник, назбирала трохи кісток. Раніше нам давали навіть ковбаси, а тепер викидають тільки кістки. Просто страшно стає, коли подумаєш, які для терплячі, як прагнемо роздобути що-небудь із продуктів. Знайшла кілька бляшанок і заховала їх.

...Паперу на вулицях було сьогодні багато, і я повернулася додому із стома крузейро. Купила дітям сандвічів. Вони люблять ходити зі мною, бо я завжди купую їм чогось поласувати.

...Помила посуд, підмела барак і лягла. Написала кілька рядків і заснула. Раз по раз прокидалася вночі, бо кусали блохи. Ці непрохані гості ніколи не обминають наші бараки.

24 серпня. ...Пішла прати. Мила в мене було дуже мало. Донья Долорес дала мені кілька змилків. З голоду паморочилася голова.

...Навідалася до Чіке, і вона розповіла мені, що Полікарпо приходив бити свою жінку, бо вона заявила на нього в поліцію.

...Дорка розказала, що Армін з Вальдемаром напали на рибалку, та він накинув Вальдемарові на голову мішок і, поки той звільнявся, вихопив у нього палицю та віддубасив нею Вальдемара по спині. Армін і Вальдемар втекли.

Жоао й Жозе пішли в кіно. Сьогодні щось знову нездужала і ледве допрала білизну. Не знаю, чи завтра і встану.

Якийсь бідолаха заліз до нашого барака, сподіваючись щось украсти. Забрав тільки великого ножа.

25 серпня. Принесла води і заварила кави. Хліба не купила, бо не було за що. Хотіла взяти з собою і дітей, та сусідська дівчинка сказала, що сьогодні будуть уроки. Одягла Жозе, а Жоао пішов у чому був. Пообіцяла принести їм щось поїсти. Пішли по папір тільки з Верою. На вулицях паперу вже не було, в мене з'явився конкурент — якийсь бідняк збирає папір тільки-но розвидниться. Знайшла залізяку і ще трохи брухту.

26 серпня. ...Повернулася у фавелу, підігріла страву. Знову нездужала. Пообідала й лягла. Задрімала. До мене прийшов здоровий сон, без сновидінь.

Прокинулася від крику байянки. Вона лаяла моїх дітей і кидала в них камінням. У фавелі до цього вже звикли, бо вона вічно ганяється за дітьми. Пішла поговорити з доньєю Алісією, бо чогось так сумно на душі.

27 серпня. ...Донья Ірене дала мені газет. Одержала за них тридцять крузейро. Якась учителька теж попросила продати її газети. Продала за сорок крузейро, і вона дала мені половину. Потім роздобула ще п'ять крузейро, всього в мене було п'ятдесят п'ять крузейро. На фабриці назбирала помідорів. Повернулася додому і, взявши в Розалінді візка, пішла по дерево на загорожу для поросяти. Посадила на візок Веру й Жозе. Трошки погуляла з ними. Якщо мені вдається роздобути грошей, я відпочиваю. Це мій заслужений відпочинок.

28 серпня. ...Пішла по воду. Яка там була черга! Коли я бачу цей нескінченний ряд бляшанок, зовсім не хочеться жити. Залишила в черзі свої бляшанки й повернулася до барака заварити кави. Розбудила Жоао. Він умився й пішов по хліб. Помила посуд, скупала й переодягла Жозе. Діти пішли до школи, а я по воду. Там зчинилася сварка, бо кожен хотів якнайшвидше набрати води.

30 серпня. Зайшла на холодильник і дістала кісток. На складі здала папір і одержала десять крузейро. Потім поблукала по вулиці Порто Секуро.

Зайшла до крамнички сеньйора Едуардо купити гасу й олії. Коли я попросила дати мені також чорнила, якийсь чоловік, що стояв поруч, запитав, чи вмю я читати. Я відповіла, що вмю. Він узяв олівець і написав на клаптику паперу: «Ви маєте чоловіка? Якщо ні, то чи можна переспати з вами?»

Я прочитала й мовчки пішла геть.

31 серпня. ...Лейла справляє хрестини своєї дочки. Спів чути аж сюдй.

1 вересня. ...Пішла на ринок і купила один апельсин. Коли повернулася додому, Вера вже гуляла у дворі. Дала їй лупня.

2 вересня. Розпалила вогонь і підігріла дітям їсти. Грошей немає й на хліб. Хлопців вирядила до школи. Веру взяла з собою.

Здається, я збожеволію: на вулицях майже зовсім немає паперу. Тепер ті, що вивозять сміття, забирають усе, що можна продати на складі. Які вони егоїсти! На вулиці Пауліно Гімараес міститься склад заліза, і там щодня разом із сміттям викидали чимало металевих відходів. Я збирала цей брухт і продавала. А тепер сміттевоз насамперед заїжджає на вулицю Пауліно Гімараес. У цих людей є робота, вони вільно користуються

лікарнею, аптекою, їх лікують лікарі, і вони ще продають іржаве залізяччя, яке знаходять у смітті. Могли б залишити його мені.

...Пополудні довго мила бляшанки. Потім пішла на Бела Віста. Біля холодильника саме стояла вантажна машина з кістками. Попросила шофера, і він дозволив мені вибрати собі кістку. На ній було багато м'яса.

...Зварила суп і сіла писати. Вже вечір. Жоао повечеряв і ліг спати. Веру теж поклала в ліжку. А Жозе все ще десь гасає на вулиці й боїться повертатись додому, щоб не дістати прочухана. Хлопчисько ходить брудний, як свиня. Зробила загорожу для поросяти, зажену туди, мабуть, і його, хай сплять разом. Пройшлася по вулиці Пітока, запрошуючи людей у кіно. Хлопці кликали Жоао, та я сказала, що він уже спить. Знову показували біблейські історії.

Повертаючись з кіно, зустріла Пауло, що живе з доньєю Авророю. У неї є донька, світла мулатка, й вона каже, що це дитина Пауло. Та, глянувши на Пауло, ніяк цього не скажеш.

...Лягла спати. Снівся гарний сон. Начебто я ангел, а на мені біла-біла сукня з широкими, легкими рукавами. Я йшла по небу і брала руками зорі, милувалася ними. А вони, щоб розвеселити мене, пішли у танок й утворили навколо мене зоряний ланцюжок.

Прокинувшись, я думала, що злидні не дозволяють мені піти хоча б на яку-небудь виставу, і бог, із жалю до мене, посилає мені чарівні сни. Я вдячна йому, що він співчуває мені.

3 вересня. Вчора ми лягли спати майже голодні. Сьогодні теж.

8 вересня. ...Радію, сміюся без причини, співаю. Співаючи, складаю вірші і повторюю їх, поки не надокучить.

18 вересня. Сьогодні в мене веселіше на душі, почуваю себе бадьорою. І все це тому, що кілька днів у нас було що їсти.

Бачила робітників, на плечах у яких було написано назву фабрики, на якій вони працюють. На цю тему я написала вірша.

19 вересня. ...На холодильнику вже не викидають на смітник зіпсованого м'яса.

20 вересня. ...Ходила до крамниці, купила кілограм цукру, кілограм бобів і двояєць.

Із сорока чотирьох крузейро залишилося два. Якась жінка теж купувала продукти й витратила сорок три крузейро. А сеньйор Едуардо пожартував:

— Сьогодні ви зрівнялися в покупках.

— Вона біла, — сказала я, — у неї є можливість тратити більше.

— Колір тут ні до чого, — відповіла жінка.

Ми заговорили про дискримінацію. Вона розповіла, що в Сполучених Штатах дітей негрів не пускають до школи.

Повертаючись додому, я думала, чому північні американці, вважаючи себе народом високої цивілізації, й досі не можуть зрозуміти, що ігнорувати негрів — все одно, що не бачити сонця. Бог створив усі раси одночасно. То чому ж білі ставлять себе вище за нас, негрів, — ми ж усі однакові; і вони, і ми — люди.

23 вересня. ...Була в доньї Жуліти, і вона дала мені їсти. Донья Жуліта бідкалася, що сеньйор Жоао ніяк не одужає. Жоао каже, що не має зла проти того, хто його поранив, бо він теж із бідних і знає, що між ними є багато благородних людей.

Тепер я розумію, що й між багатими йде боротьба за гроші. Але в чому суть цієї боротьби, чого їм ще треба — цього я не збагну, бо я бідна жебрачка.

25 вересня. ...Довго не могла заснути, зовсім вибилася з сил. Навіть подумала, що, можливо, вже близько моя смерть. Живу, наче в пустелі. Іноді я страшно лютую через репортера Аудалію Дантаса. Якби не він, то я одіслала б свої рукописи в Сполучені Штати і була б хоч невелика надія, що їх опублікують.

...Зупинилася поговорити з Чіке. Мене покликала коханка Полікарпо, але я не пішла до неї. За хвилину вона вийшла сама і дала мені виклик до суду. В ньому писалося,

що я з сином Жоао маю з'явитися в кабінет розслідування. Коханка Полікарпо сказала, ніби нас викликають тому, що 8 червня 1958 року мій одинадцятилітній син згвалтував її дочку. Але ж цього ніхто не підтвердить.

26 вересня. ...Зварила дітям обід. Дочекалася, поки хлопці повернуться зі школи, нагодувала їх, переодяглася, і ми всі пішли до суду. В кабінеті розслідування нас посадили в машину й відвезли до суду для малолітніх.

...В машині нас сиділо семеро душ. Мене схвилювала історія дівчини, що їхала разом з нами. Її мати померла рік тому, залишилася вона з батьком. Тепер їй доводиться втікати від нього, бо він посягає на її дівочу честь.

Приїхали на вулицю Асдрубал Насім'енто, і я зайшла до сеньйори, яка мала встановити всі подробиці злочину Жоао.

— Ти знаєш, що таке паскудство? — запитала вона Жоао.

Хлопець відповів, що знає.

— Навіщо ж ти зробив це з дівчиною?

Жоао відповів, що він не робив ніякого паскудства. Сеньйора кілька разів переривала допит, перечитувала якісь папірці й немов зовсім забувала про нас. Потім задавала Жоао найнепрстойніші запитання, добивалася, щоб він розповів про те, як він втішався з дівчинкою.

Допит цей був для мене страшними тортурами, бо в кабінеті стояли Вера й Жозе і все чули. Такого навіть у фавелі не почуєш.

30 вересня. ...Чекала на чиновника юстиції, сенатора Фелісіано Годую. Він залишив мені кілька запрошень на вибори, щоб я роздала їх у фавелі. Та Ізабель, наприклад, не піде, бо для п'яниці закони — ніщо.

3 жовтня. Встала о п'ятій, хочу раніше проголосувати. На вулицях скрізь валялися бюлетені. Для мене проголосувати виявилось значно складнішою річчю, ніж одержати документи. Черга була велика, і Вера почала плакати, кажучи, що хоче їсти. Голова комісії сказав мені, що на вибори не дозволяється приходити з дітьми. Я розсердилась і відповіла, що не маю з ким залишити дитину.

4 жовтня. Встала сердита, бо не виспалась. В сусіда цілу ніч кричало радіо.

...Ходила на холодильник по кістки. На вулицях було повно паперу. Передавали по радіо, що, за попередніми підрахунками, перемогу на виборах здобуде сеньйор Корвальйо Пінто.

7 жовтня. В фавелі померла двомісячна дитина. Хоч не голодуватиме, бідолашна.

12 жовтня. Новий електрик вимагав сьогодні за світло та воду по тридцять крузейро з душі.

...Здається, я вже дуже давно народилася на світ, коли в мене з'явилася така відраза до життя. Але хто, скажіть, голодуючи так, як я, радітиме?

17 жовтня. Ходила з Верою до доньї Жуліти. Вона віддала мені своє старе ліжко. Чоловік її вже одужує, і в їхньому домі тепер веселіше. Поки я говорила з доньєю Жулітою, ліжко вкрали хлопчакки. Я наздогнала їх і відібрала. Понесла до скупника старих меблів. Він оглянув ліжко й почав торгуватися:

— Двадцять крузейро.

— Це дуже мало! Ліжко варте більше.

— Тридцять.

— Мало, зовсім мало!

— Тридцять п'ять!

— Ні, це ліжко варте більше.

— Сорок — і край!

Мені набридло торгуватися з ним, і я погодилася віддати ліжко за сорок крузейро. Хотіла вже йти додому, як Вера підбігла раптом до скупника й почала вимагати, щоб той заплатив більше.

— Якщо ви не заплатите більше, я заберу ліжко! — крикнула вона. Скупник ударив її по обличчі, Вера розплакалася.

— Дайте їй один крузейро, бо в мене немає дрібних, — буркнув він мені.

...Після вечері одразу ж лягла спати. Снилось щось веселе.

22 жовтня. ...Орландо прийшов правити гроші за воду — двадцять п'ять крузейро. Пригрозив, що затримок з оплатою він не любить. Дала дітям повечеряти, і вони лягли спати. Сама сіла писати. Та не могла зосередитись — під моїми вікнами Лалау і одна заміжня жінка крутили любов. Який сором: безпутниця! Зовсім чоловіка не шанує!

Гидко слухати про жінок, що міняють чоловіків, немов білизну. В наші дні вільну й ні з ким не зв'язану жінку можна порівняти з картою, яка без упину переходить з рук до рук.

23 жовтня. ...Раніше Орландо жив з різних дрібних випадкових підробітків. Тепер, ставши уповноваженим по збиранню плати за світло й воду, він зовсім перестав працювати. Вранці сідає біля колонки й морочить людям голову. Та, здається, він від цього мало виграє, тільки зайвий раз наражається на лайки жінок. Хоч язика їхні без кісток, проте дошкуляють дуже боляче.

Навіть Ласерда не може позмагатися в розмові з жінками із фавели!

24 жовтня. ...Зварила кави й послала Жозе купити хліба на сім крузейро, давши йому п'ять крузейро паперових і два алюмінієвих. Ці нові гроші нагонять на мене смуток, коли я бачу їх. Як тільки вони з'явилися, все одразу ж подорожчало. Вартість грошей дедалі падає, а ціни на товари ростуть.

...Зварила супу з м'ясом і рисом. Послала Жоао купити півкілограма цукру, а він, телепень, купив рису. Цілі дні читає «Жібі» й зовсім уже звихнувся: то уявляє себе людиною-невидимкою, то верзе всілякі інші дурниці.

25 жовтня. ...Сьогодні в фавелі свято, іде процесія з іконою богоматері. Хто хоче, може залишити цю ікону на п'ятнадцять днів у своєму бараці. Процесія саме доходить до зупинки трамвая.

А в бараці Чіке танцюють.

28 жовтня. ...І. розвелася з чоловіком. Чоловік застав її з двоюрідним братом. Тепер І. не соромиться розпутничати в присутності свого колишнього чоловіка. Розведеній жінці краще йти працювати, а не займатися проституцією. Бо проституція — це загибель для жінки. Вона поступово перетворюється на руїну. Проте є такі жінки, що люблять належати багатьом мужчинам. Для них це все одно, що танцювати квалдрилью з кількома кавалерами. З обіймів одних вони переходять в обійми інших.

Донья Марія Прета привела до мене свою дочку, щоб я зробила їй профілактику. В дівчинки потріскалися губи в куточках рота.

29 жовтня. Встала о шостій в дуже поганому настрої. Вночі навіть повік не склепила — йшов дощ, і я латала дах. Закриєш одну дірку і бачиш, що тече в кількох інших місцях.

Дощ для мене просто погибель: ні паперу не назбираєш, ні грошей ніде не роздобудеш.

...Щось почала дуже мерзнути. Натягую на себе все, що можу, і дехто, зустрівши мене на вулиці, дивується:

— Як ви поправилися!

Та хіба нині поправишся.

Жінка Зе Байяно, двоюрідного брата Раміро, розповіла мені, що Жозе вигнав її з дому, і вони вже двадцять днів не розмовляють.

Я сказала їй, щоб вони помирилися, бо Жозе — добрий чоловік.

30 жовтня. ...Пішла з Верою збирати папір. Одразу ж помітила на вулицях якась незвичайне пожвавлення. Один із чиновників муніципалітету скаржився поліцейському, що сьогодні він заплатив за омнібус п'ять крузейро.

Всі ходять якісь похмурі, заклопотані. Тепер взагалі нелегко побачити усміхнене обличчя.

Я підрахувала, скільки мені доведеться тратити грошей, якщо я повезу дітей до міста — вийшло двадцять чотири крузейро. А кілограм рису коштує тридцять крузейро.

Якась жінка покликала мене до себе й дала паперу. Я розповіла їй про підвищення плати за транспорт та про те, що на вулицях повно поліцейських, Жінка засмутилася. Звістка про підвищення цін засмучує всіх.

— Тринькають гроші на вибори, — сказала вона, — а потім підвищують ціни буквально на все. Провалився на виборах Ауру — підскочили ціни на м'ясо, забалотували Адемара — подорожчав транспорт. Так кожен з них повертає втрачені на вибори гроші. А народ мусить за все розплачуватися!

31 жовтня. Ходила по воду. На щастя, ішов дощ, і черги не було. Жінки фавели щось збуджено обговорювали. Запитала, що трапилося. Вони розповіли, що Орландо Лопес, теперішній уповноважений по збиранню плати за світло, побив Зефу. Хтось заявив у поліцію, і Орландо арештували. Я запитала Жеральдіно, чи це правда, і він підтвердив, що правда. Нена сказала, що Зефа перша напала на Орландо.

Збирала папір. Продала його за сто шість крузейро. Вера ходила на холодильник просити ковбаси. Вона теж роздобула шість крузейро: пішла в бар напитися води, а там подумали, що вона просить милостиню, і дали їй шість крузейро.

Кажуть, що доктор Адемар підвищив плату за проїзд, щоб помститися народові за свій провал на виборах.

Діти були вже дома. Підігріла рештки страви. Діти не наїлися.

...У трамваях і автобусах повно поліцейських. Наші люди зовсім не вміють боротися за свої права. Треба було піти до будинку муніципалітету чи до Асамблеї і влаштувати там скандал цим нікчемним політикам, що не здатні керувати країною.

Знову нема чого їсти. Не знаю, що й робити вже: і не працюєш — голодуєш, і працюєш — все одно голодуєш.

Дехто бачить лише один вихід — убити Адемара.

...Вранці, коли я йшла збирати папір, Орландо й Жоакін поверталися з тюрми.

1 листопада. Знайшла на смітнику мішок маніокового борошна й однесла додому — буде чим годувати поросю. Я вже так звикла щось знаходити в урнах зі сміттям, що тепер не можу пройти мимо, не зазирнувши в них.

Пішла збирати папір, хоч знала, що нічого не назбираю. Останнім часом мене випереджає один старий. Вчора прочитала байку про жабу й вола. Я теж, мов та жаба: все дмуся, щоб вибитися із злиднів.

Мені здається, народ зможе добитися чогось лише тоді, коли ми виступимо взагалі проти високих цін на продукти харчування, а не атакуватимемо тільки муніципальну кампанію громадського транспорту. Доктор Адемар заявив через пресу, що він з болем у серці підписав декрет про підвищення цін.

Яке там серце, в нього зовсім немає серця!

2 листопада. Ходила прати й пробула на річці до пів на восьму. Поруч мене прала Дорка, і ми завели мову про розпутність у фавелі. Говорили про Зефу, до якої щодня приходять хтось інший, про жінок, які ніде не працюють, але мають гроші.

Повернувшись додому, хотіла заварити кави. Забула, що кава вийшла ще вчора.

...Кімнатка, в якій я сплю, така маленька, що до неї аж страшно заходити. Щоб підмести в ній, доводиться розбирати ліжко. Тому я підмітаю її лише двічі на місяць.

Обід давно вже готовий, а дітей все ще немає. Жоао, мабуть, таки пішов у кіно. Трохи перекусила й сіла читати. Запитала одного сеньйора, чи це правда, що збираються зносити фавелу, а на цьому місці хочуть прокласти проспект. Він заспокоїв мене, сказавши, що це буде не скоро, бо у муніципалітеті зараз зовсім немає грошей.

...Жоао прийшов з кіно, і я дала йому прочухана. Він утік на вулицю.

3 листопада. ...Знайшла кілька залізьяк. Біля газетного кіоска прочитала епіграму, складену якимсь студентом:

Жуселіну відзначається,
Адемар з нас шкуру здирає,
Жанію життя одбирає,
А палата відвертається, —
Хай народ, мов, відбувається!

Ідучи до міста, я залишила біля будки стрілочника бляшанки і, повертаючись назад, зайшла забрати їх. Стрілочник запитав мене, скільки я за них одержу. Я відповіла, що мало, й почала нарікати, що тепер за брукт платять дуже мало. Стрілочник, як міг, підбадьорював мене.

— Замість того, щоб і тут підвищити ціни, вони знизили їх, — обурено зауважив він і погодився зі мною, що життя справді тепер стало дуже дороге. Навіть жінкам доводиться платити більше. Підходиш до них, а вони заламують таку суму, що врешті від усього відмовляєшся.

Я вдала, що не почула цих його останніх слів — страшенно не люблю нахабних людей. Пішла, навіть не подякувавши йому за те, що він стеріг мої банки.

Викупала дітей і поклала їх спати. Помила посуд, потім сіла писати і писала доти, аж поки не здолали втома й сон. Лягла й одразу ж заснула.

Проспала годин зо три й прокинулася від крику надворі. Жоакін Парайба нарікав, що його наречена не хоче залишатися з ним у темряві. Підпускає його до себе тільки вдень.

Погані в тебе наміри до своєї нареченої,— подумала я.

4 листопада. ...Ходила збирати папір. По дорозі додому зупинилася біля газетного кіоска. Якийсь чоловік, що стояв з розкритою газетою в руках, обзивав поліцейських падлюками. На фото, вміщеному в газеті, поліцейський бив якогось старого. Під фото було написано, що цей поліцейський — із департаменту політичного та громадського порядку. Сіла у трамвай... Люди все ще обурюються, що Адемар підвищив ціну за проїзд. Якийсь чоловік сказав, що наші політики — блазні.

Адемар, звичайно, лютує і хоче жорстоко помститися над людьми, щоб показати свою силу. Але, по-моєму, політик повинен бути благодушніший і не мстивий.

...Повернулася додому вкрай стомлена, боліло все. Вера гралася на вулиці. Ледащо Жоао знову кудись повівся. Барак відчинений, все валяється на підлозі! Хоча б був боби поставив варитися. З'явився додому аж о пів на сьому. Ну, й перепало ж йому: спочатку я лупцювала його палицею, а коли вона поламалася, взяла пояса. Потім звеліла йому розпалювати вогонь, а сама пошматувала всі номери «Жібі» — не можу спокійно бачити, як його читають діти.

5 листопада. ...Їздила до міста. На квиток не було грошей, і я здала за три крузейро пляшку. На зупинці зустрілася з Тоніньйо доньї Аделаїди, він працює в книгарні Сарайва.

— Бразільські видавці не хочуть друкувати мою писанину, Тоніньйо, бо я бідна і не маю чим їм заплатити. Пошлю свою книгу в Сполучені Штати, — сказала я йому.

Він порадив звернутися в одне видавництво і дав адресу.

...Збирала на вулицях брукт. Навідалася до доньї Жуліти й попросила їсти. Вона підігріла мені трошки супу, кави й дала шматок хліба. Я була така голодна, що коли попоїла, мені стало погано.

...Зварила дітям на вечерю супу. Вони поснули, і довелося будити їх. Повечерявши, ми всі полягали спати. Мені снилося, що донья Жуліта взяла мене до себе на роботу й платить мені щомісяця чотири тисячі крузейро. Ми з нею також нібито домовилися, що хлопців я здам у притулок, і зі мною житиме тільки Вера.

Прокинулась і не змогла вже заснути до самого ранку. Голодного сон не бере.

Коли Ісус сказав ерусалимським жінкам: «Не плачте наді мною, а плачте самі над собою», — він явно мав на увазі нинішнє тяжке життя бразільського народу. Хіба назвеш

його легким, якщо бідняк їсть тільки тоді, коли знайде щось на смітнику, а коли не знайде — лягає спати голодний?

Ви бачили собаку, що крутиться й крутиться, намагаючись схопити себе за хвіст?
Точнісінько так робить уряд Жуселіну Кубічека!

6 листопада. ...Коли прийшла до доньї Жуліти, вже було пів на сьому. Вона дала мені кави. Вера сказала, що хотіла б жити в такому домі. Потім доньї Жуліта подала обід, і ми сіли їсти. Вера все смакувала, примовляючи:

— Яке смачне, ах, яке смачне!

...Коли я закінчила роботу, вона дала мені мила, соди, жирів та рису, чудового рису, що буває тільки у багатих людей.

8 листопада. ...Зайшла дещо купити в японця. Взяла кілограм бобів, два — рису та півкілограма цукру; за все заплатила аж сто крузейро! Цукор подорожчав. Поширені тепер слова — дорожчий... подорожчав!..

Згадала рядки вірша Роке, якого він дав мені, щоб я читала, як свій:

Пообіцяють кандидати:

— Настане вже для всіх добробут!

Не доведеться довго й ждати,

Як мук додасться у народу...

...Пішла забрати стару шафу. Одна дівчина з того будинку, де я брала шафу, допомогла мені знести її вниз і дала ще матрац.

Ніяк не могла поставити шафу на візок.

— Хай вона згорить, ця шафа! — сердився Жоао. — Коли б знав, ні за що не пішов би за нею.

Хазяїн взуттєвої крамниці допоміг мені приладнати шафу на візку. Та коли ми рушили, все полетіло шкереберть. Поруч працювали робітники з електрокомпанії. Один з них кинув мені мотузку. Знову почала вкладати речі на візок. Та в мене нічого не виходило. Зібралися цікаві. Під їхніми поглядами Жоао рознервувався. Я дивилася на робітників електрокомпанії і думала: «Ні, немає мужчин у Бразилії! Швидше б дістатися додому! Здається, я народилася в самому пеклі!»

Поклала матрац у шафу, але так вийшло ще гірше. Робітники байдуже спостерігали мої дії, а я злостилася на них. «Я народилася в цьому світі такою нещасною, що мені годі

й чекати від когось допомоги, — думала я.— Та буде край і цим мукам! Я таки приладнаю кляту шафу!» Вже зовсім захекалася, забула й про цікавих, та все-одно нічого не виходило. Аж злякалася, коли почула над самим вухом:

— Чекайте, я все вам зараз поскладаю.

Оглянулася, наді мною стояв досить симпатичний хлопець. Він витяг матрац із шафи, поклав його на візок, зверху поставив шафу і прив'язав, щоб не сповзала.

— Слава справжньому мужчині! — вигукнув Жоао.

...Лаяла в думці сеньйора Мануеля. Та коли він прийшов і сказав: «Добрий вечір», — я одразу забула, що злилася на нього.

— Я лаяла вас, ви не чули? — мирно спитала його.

— Ні, я нічого не чув.

— Я вже дітям казала, чому я не негритянка...

— А хіба ви не негритянка?

— Негритянка, але я б хотіла бути однією з тих сварливих негритянок, щоб побити тебе і пошматувати на тобі одяг.

...Минає кілька днів, а його немає — я починаю клясти його. Думаю: прийде сюди — поб'ю його, обшпарю окропом. Та коли він приходить, я стаю лагідною й покірною.

Сеньйор Мануель каже, що хоче одружитися зі мною. А я дивлюся на нього й думаю: цей чоловік не для мене. Він чимось нагадує актора, який збирається вийти на сцену. Мені подобаються чоловіки, що вміють щось робити біля дому. Та коли я з ним, мені здається, що він створений саме для мене.

Зварила рису і поставила на вогонь води, щоб скупатися. На мою забути, як жінка Полікарпо сказала, що від мене; смердить тріскою. Спробуй, перетягай сотню кілограмів паперу в таку спеку, як сьогодні. Тоді побачиш, чим од тебе запахне.

9 листопада. ...Приготувала дітям сніданок і пішла прати. На річці була вже Дорка і ще одна стара жінка звідкись з півночі. Стара розповіла, що вже три дні її невістка не може народити дитину. У лікарні їй не дали місця, викликали поліцейську машину, щоб хоч якось добитися до лікарні.

— Сан-Паулу, — це нора, а не місто. На півночі такого б ніколи не допустили.

— Але ви не на півночі, і вам треба шукати лікарню.

...Луїс багато втворює на базарі, але на жінку не хоче витратити гроші. Економить, щоб виїхати на північ.

12 листопада. Треба йти з барака, але в мене зовсім нема сил. Помила посуд, підмела, позастеляла ліжка. Аж жажнулася, скільки бліх у бараці. Коли ходила по воду, розповіла доньї Анжеліні сон. Приснилося мені, ніби я купила дуже гарну ділянку, та не хотіла туди переселятися, бо це було на березі моря: боялася, щоб діти не потопилися. Донья Анжеліна сказала, що тільки уві сні ми й можемо купувати собі ділянки. А які пальми там над морем!.. О, як це було гарно! Лише у сні я можу бачити щось прекрасне.

Донья Анжеліна молодець, сказала чисту правду. Так, бразильський народ щасливий тільки уві сні.

14 листопада. Встала о п'ятій і пішла по воду. Біля колонки стояли тільки чоловіки. Вони спокійно брали воду в свої бляшанки і йшли. Що б тут робилося, якби це були жінки...

15 листопада. День сьогодні ясний для всіх, бо немає диму над заводами, що застеляє небо, мов чорна хмара.

17 листопада. ...І. та С — справжні повії. За ними волочиться зо два десятка чоловіків, переважно підлітків. Це — підлість.

На вулиці Порто живе один дуже хворобливий юнак. Він завжди жовтий і такий худий, що здається ходячим скелетом. Мати змушує його лежати в ліжку, бо він зовсім слабкий і його стомлює навіть ходіння. Він виходить з матір'ю тільки просити милостиню. З цього вони й живуть. Кожен пожаліє нещасного і щось дасть.

Та навіть цей волочиться за І. та С. Розбещують п'ятнадцяти-шістнадцятирічних хлопчаків. Мабуть, повідомлю власті.

...Недавно бачила дівчат з кондитерської фабрики — такі славні, чистенькі. І. та С. теж могли б працювати. їм немає ще вісімнадцяти років, а їх уже засмоктало житейське болото.

Сьогодні мені сумно. Бог мав би дати веселу вдачу поетові!

...Вибігла Пітіта, а за нею чоловік. Пітіта була майже гола. Вона відбігла трохи, зупинилася, вхопила камінь і жбурнула ним у Жоакіна. Він відхилився і камінь врізався в стіну над самісінькою головою Терезіни. «Ця може вважати, що повернулася з того світу», — подумала я.

І пішли балачки.

Франсіска заявила, що Жоакін нічого не вартий. Він тільки й уміє, що дітей плодити. А Лейла крикнула, що Пітіта посварилася з Жоакіном, бо той спить з І. Взагалі про І. зараз багато балачок у фавелі. Вона покинула чоловіка.

...Лейла під час сварок спалахує, як суха губка від іскри. Вона розставляє пастки, заплутує всіх, кого може, наче павук у павутиння.

...Коли Пітіта з кимось заведеться, виходить дивитися майже вся фавела. Важко уявити щось вульгарніше за це видовище. Діти почали кричати, щоб Петіта вище підняла спідницю, і я пішла з вулиці. Лежала вже в ліжку, а Пітіта все ще лаялася. Отак діти пізнають усі брудні сторони відносин чоловіка з жінкою. І це вони надовго запам'ятовують. Дуже шкода наших дітей, що живуть на цьому гидкому звалищі.

20 листопада. ...Виглянула на небо, здається, буде дощ. Встала, напилася кави й почала підмітати барак. Побачила жінок, які з цікавістю дивилися на річку. Пішла й собі глянути, що там. По дорозі перестріла мене Жуана Беніто і дала мені помідорів. Яюсь я дала їй трохи цибулі, тепер у неї є помідори, і вона захотіла віддячити мені. Веру з помідорами одіслала в барак, а сама пішла до жінок.

— Там, на річці, плаває дитина, — сказали вони.

Кинулася до річки, думаючи, як врятувати дитину. Підбігла до води, придивилася, а то ніяка не дитина, а порожня коробка з-під сиру. Повернулася до барака й сіла писати.

21 листопада. ...Побачила юрбу людей біля барака Лейли і собі підійшла туди. Запитала донью Камілу, що сталося.

— Померла дівчинка, — відповіла вона.

— А чому вона померла?

— А хто його знає.

...Лягла спати. Прокинулася від крику під моїм вікном. Галасували Іда й Амалія. Лаялись вони почали ще у Лейли, незважаючи навіть на те, що там лежить небіжчиця. Жоакін попросив їх вийти. Вони подалися на вулицю, і баталія триває.

...Сьогодні вранці розмовляли з португальцем Жоакіном про те, що дочка доньї Маркіти не вчиться читати.

— Нічого, зате різну гидоту вони вивчають і без учителя, — сказав він.

Я засміялася й додала:

— Португальська мова тут ні до чого!

З вікна мені видно мертву дочку Лейли. Місячне сяйво ллється на землю. Ніч тепла. Жителі фавели збуджені. Хтось грає на саксофоні, хтось співає. Ніякої тобі шани до душі померлої! Більше схоже на гульбище. Уже прочитали молитву над дочкою Лейли.

Труна біла-біла...

Намагаюсь заснути, хоч навколо гармидер.

Тут і смерть — привід для веселощів.

22 листопада. Встала о п'ятій і пішла по воду. Проходячи повз барак Лейли, побачила між цими бродягами Жозе до Пінью, А він непоганий хлопець...

Люди кажуть, що то було не моління над тілом дочки Лейли, а блюзнірство. Лейлина компанія всю ніч товклася по фавелі, й ніхто не міг спати.

...Прибув катафалк. Лейла голосно плаче. Відколи померло дитя, вона п'є не перестаючи.

Дивуюся з жителів фавели: вони п'ють, коли веселі, п'ють, коли їм сумно.

23 листопада. Зібрала брукс, щоб віднести на склад. Ходила двічі. Отримала сто сімдесят вісім крузейро. Подзвонила в «Фальяс»²⁵, щоб вони прислали у фавелу репортерів — виганяти циган, які стали тут табором. Цигани загиджують вулицю, цілу ніч не дають спати тим, хто живе поблизу, вони дуже жорстокі, їх бояться навіть жителі фавели. Але я їм наперед сказала, що зі мною жартувати небезпечно.

Їхні дівчата зовсім безсоромні, ходять мало не голі, а тутешні бродяги сидять і не зводять з них очей. Коли хтось в'язне до молодих циганок, старші обурюються. Але ж вони самі розпалюють низькі інстинкти. Мені здається, що я вже бачу поєдинок між циганами і нашими з фавели.

Краще хай тут будуть наші бездомні, ніж цигани.

26 листопада. ...Йшла по воду повз те місце, де стояли табором цигани. Вони пробули тут тільки три дні, але за цей час усім в'їлися в печінку.

Бридкі люди. Кругом бруд, сміття, сморід.

27 листопада. ...Яка я рада, що мої діти добре вчаться. Вони все легко засвоюють. Жозе каже мені, що буде великою людиною і що я називатиму його сеньйором Жозе. Він мріє переселитися з фавели в комфортабельний будинок.

...Віднесла папір, одержала п'ятдесят п'ять крузейро. Повертаючись у фавелу, зустріла жінку, виселену з квартири муніципалітетом. Як важко слухати скарги бідняка!

Щоб якось підбадьорити жінку, я сказала, що читала в біблій, як бог обіцяв повернутися на землю і навести тут лад.

— Коли ж це буде, донья Кароліно? — запитала вона з надією в голосі. — Як би то було добре! А я, дурна, вже хотіла накласти на себе руки.

Я довгенько умовляла її, щоб вона мала терпіння й чекала, коли прийде Ісус Христос на землю й розсудить добрих і злих, праведних і грішних.

— Тоді я ще поживу! — посміхнулася нещасна.

...Коли жінка трохи підбадьорилась, я попрощалася з нею. Поправляючи мішок на голові, глянула перед себе й побачила полум'яно-червоні квіти.

Вони такі ж пекучо-багряні, як і печаль у серці голодного бразильця.

28 листопада. Пішла по воду. Біля колонки була тільки дочка Т., жінка, що часто вагітніє, і ніхто не знає, від кого. Сама вона каже, що діти однаково залишаються дітьми своїх батьків.

29 листопада. ...Коли я пішла спати, була одинадцята година. Та почали голосно лаятися дві жінки. Чути було і голос Лалао. Він уже вийшов з тюрми, відсидів три доби за качку, вкрадену в Пауло. Тепер, певно, йому вже не схочеться сусідової качки.

30 листопада. ...Побачила хлоп'я, що кульгало на одну ногу. Підійшла, подивилася — в ногу вп'ялася колючка. Взяла шпильку, витягла колючку, і хлоп'я весело прбігло до батька.

А на мене воно глянуло з такою вдячністю, що я подумала: «Я маю ще одного друга!»

5 грудня. ...Лейла розповіла мені, що донью Д. арештували, бо чоловік піймав її на гарячому з одним байянцем, з тим, що має два золотих зуба.

...Сьогодні відремонтувала радіоприймач і слухала радіо аж до дванадцятої години, особливо музику. Орландо підключив світло, тепер я маю платити сімдесят п'ять крузейро на місяць, бо він бере двадцять п'ять крузейро за підключення.

6 грудня. Встала о четвертій, ввімкнула радіо, щоб послухати ранкову музику.

...Аж злякалася, коли почула від дітей, що син сеньйора Жоакіна прийшов до школи п'яний. Хлопчакові тільки дванадцять років.

²⁵ Одна з найбільших газет Сан-Паулу.

Весь день сьогодні якийсь сумний.

8 грудня. ...Вранці прийшов служити месу священник. Учора він приїхав з своєю пересувною молитовнею і під час проповіді говорив, що фавелянам треба мати дітей. А навіщо злидареві діти? Щоб вони теж бідували і бідняків було ще більше? На мою думку, коли хто й повинен мати більше дітей, то це багаті, бо вони можуть дати дитині все потрібне їй. У багатих дитина ніколи не голодуватиме.

Коли в фавелі з'являється пересувна молитовня, часто спалахують суперечки про релігію. Ось і зараз жінки розповідають, що падре сказав, коли вони матимуть дітей і їм потрібен буде хліб, то вони можуть приходити за ним до церкви.

Сеньйор вікарій, мабуть, вважає, що дітям бідняків досить самого тільки хліба. І що вони не одягаються, і не взуваються...

11 грудня. ...Я скаржилася доньї Марії дос Гоельяс, що моїх заробітків не вистачає навіть на їжу для дітей. У них немає одягу, взуття. Я ж не знаю й хвилини перепочинку, збираю, збираю, що тільки може дати якусь копійку, а злидні невідступно сидять на нашій шії.

Донья Марія сказала, що вона взагалі не має ніякої радості від життя.

— Ми так голодні й сконаємо! — сказала я їй.

13 грудня. Ота жінка з півночі скаржилася, що її діти змушені податися десь вглиб країни, бо тут, у Сан-Паулу, не можуть знайти роботи. Поїдуть збирати бавовну. Я поспівчувала їм, бо мені вже доводилося збирати бавовну, і я знаю, що це за робота.

14 грудня. ...Вранці була меса. Падре умовляв нас не пиячити, бо той, хто п'є, втрачає розум. Радив нам вгамовувати спрагу лимонадом або водою. На месу прийшло небагато людей. Падре казав, що йому приємно бути серед нас.

Навряд чи радів би так падре, якби йому довелося жити з нами.

16 грудня. ...Розмовляючи з сеньйором Венансіо, я раптом побачила огидну сценку: жінка мулата, що живе навпроти сеньйора А., чіплялася до Жоао, що з двома золотими зубами.

18 грудня. ...Бачачи, що я пишу, вона мене запитала:

— Донья Кароліно, а ви про мене теж написали? Дайте мені почитати!

— Ні, я мушу дати цю книгу сеньйору Аудаліо Дантасу, і він надрукує її.

— А що тут є про мене?

— Тут описано той день, коли ви посварилися з Арміном і вибігли на вулицю голою.

Це їй не сподобалось, і вона сердито кинула:

— Думаєте, що ви щось виграєте на цьому?

...Вирішила йти додому, бо коли глянула на небо, там уже збиралися хмари, і от-от міг початися дощ.

19 грудня. ...Прокинулася від болю в животі, дуже нудило. От лихо — хвора, а дітям і в рот нічого вкинути. Послала Жоао продати ганчір'я й брухт.

Приніс двадцять три крузейро, а цього мало навіть на суп. Що то за каторга — жити в фавелі! Видно, кінець мені сьогодні. Та ось стало легше, і я сіла в ліжку. Думки про смерть уже розвіялись, і я почала складати плани на майбутнє.

...Сьогодні не виходила збирати папір, хай буде що буде. На все воля господня.

20 грудня. ...Старі люди кажуть, коли настане кінець світу, то людям буде вже усе байдуже. А мені здається, що це просто балачки і що людина ніколи не втратить любові до життя. Нам, людям, сятимуть зорі з неба, світитиме сонце, що дає нам тепло, випадатимуть дощі, щоб дати нам хліб насущний.

...Збиралася лягти, як прийшла Дока, почала просити мене піти до сеньйора Мануеля і поговорити з ним, бо, мовляв, телевізор, якого він недавно купив, забирає всю електроенергію, і фавела залишається без світла. Я цьому не повірила, бо телевізор саме був включений. Та й взагалі я не вірю різним побрехенькам, що їх плетуть про сеньйора Мануеля. Він найблагородніша людина в фавелі. Дев'ять років живе тут і завжди знає

дорогу лише з дому і на роботу. Ще ніхто не чув, щоб він з кимось лаявся або мав справу з поліцією. Він працює в графа Франсіско Матаріцо і заробляє найбільше в фавелі.

24 грудня. ...Сьогодні мені щастить, — на вулицях багато паперу. О п'ятій годині я зібралася сама, збрала дітей і ми пішли в духовний центр «Божественний учитель» за різдвяними пожертвуваннями. Почула вигуки: «Дають картки!» — побігла й собі. На вулиці жителі фавели оточили автомобіль, звідусіль бігли ще люди, щоб теж одержати картки. В автомобілі сидів тільки шофер.

— Мені, дайте мені одну! — тяглися до нього руки.

— Відійдіть, бо ви каляєте машину! — кричав шофер.

— Що ви роздаєте? — запитала я його.

— Я привіз сюди одного чоловіка і не знаю, чого вони хочуть від мене.

— На різдво сюди часто приїздять роздавати подарунки. От вони й вирішили, що ви теж з тих.

— Ніколи більше не поїду сюди на різдво, — крикнув шофер, дивлячись на нас з відразою.

...Коли ми прийшли в духовний центр, там уже стояла довжелезна черга. Десятеро дітей якоїсь жінки просили хліба. Донья Марія Прета дала їм п'ятнадцять крузейро, і жінка одразу ж пішла по хліб.

Сеньйор Пінейро, достойний голова духовного центру, вийшов поговорити з прохачами. Проходив якийсь сеньйор, зупинився і, дивлячись на нас, промовив:

— Невже ви люди з цього світу?

Мене це насмішило, і я відповіла:

— Звичайно, в цьому дранті ми маємо страшний вигляд, але ми такі ж люди, як і ви.

Оглянулася на натовп, щоб пересвідчитись, чи справді ми вже такою мірою втратили людську подобу, що декому нагадуємо привидів з того світу. А чоловік той ще якийсь час стояв, дивився на мене і посміхався. Нарешті надійшла наша черга, у мене був дев'яностий номер. Давали одяг, чай, картоплю, рис і боби. Сеньйор Пінейра запросив мене до себе.

25 грудня. ...Зайшов Жоао й поскаржився, що в нього болить живіт. Я догадалася: він їв гнилі кавуни. Сьогодні їх викинули біля річки цілу машину.

Не знаю, навіщо ці бездушні комерсанти викидають біля фавели зіпсовані продукти. Хіба для того, щоб наші діти бачили і їли їх?

...Мені здається, торгаші Сан-Паулу розважаються, бачачи муки простого народу, як цезар колись розважався, катуючи християн. Тільки теперішній цезар винахідливіший за свого древнього попередника. Тоді християн переслідували за віру, а нас тепер переслідують за голод!

В ті далекі часи, коли хтось не хотів помирати, він зрікався Христа.

Але ми не можемо відмовитися від їжі.

26 грудня. ...Сеньйора, що живе на вулиці Пауліно Гімараес у будинку номер триста вісім, дала Вері ляльку. Коли ми проходили повз цей будинок, сеньйора покликкала Веру, кажучи, що давно ждала її.

— Ось зараз вона дасть мені ляльку, — сказала Вера.

— А мені здається, вона дасть нам хліба, — відповіла я їй.

Вера з нетерпінням чекала, поки повернеться сеньйора. Незабаром вона вийшла з лялькою в руках.

— Я ж казала, я вгадала! — зраділа Вера і побігла сеньйорі назустріч. Потім довго дякувала, кажучи, що дівчатка з фавели заздритимуть їй і що вона щодня проситиме у бога щастя сеньйорі. Вона ляльку теж навчить молитися, а тоді поведе на месо, щоб та помолилася за добру сеньйору, попросила для неї раю на небі, а також щоб сеньйора не знала ніяких хвороб.

27 грудня. Втомилася писати й лягла. Розбудив мене якийсь чоловічий голос, що кликав донью Марію.

Вставати мені не хотілося, я лежала, намагаючись не звертати уваги на шум. Та голос не вгавав:

— Вона сказала, що живе в дев'ятому номері.

Уже сердячись, я підвелася й пішла глянути, хто це такий настирливий. Виявилось, прийшов сеньйор Даріо, з яким я познайомилася під час виборів. Запросила його зайти, хоч мені було дуже незручно, що в бараку такий розгардіяш.

...Сеньйор Даріо вжахнувся, що я живу в таких поганих умовах. Взагалі його все тут дивувало. Та йому слід знати, що фавела — звалище Сан-Паулу, а я — житель фавели.

28 грудня. ...Розпалила вогонь, поставила грітися воду і почала мити посуд і прибирати в бараці. Знайшла дохлого щура. Я вже кілька днів ганялася за ним, поставила пастку. Видно, його задушила чорна кішка сеньйора Антоніо Сапалейро.

Кіт — мудрець. Він ні до кого надто не прив'язується і нікому не дозволяє себе скорити. А коли йде собі й не повертається, то цим доводить, що в нього своя гордість. Я заговорила про кота, бо дуже була задоволена, що він задушив щура, який нищив мої книги.

29 грудня. Вийшла з Жоао, Верою й Жозе. Жоао поніс ремонтувати радіоприймач. На вулиці Педро Вісенто сторож складу порадив мені піти на берег річки, там можна назбирати паперових мішків.

Подякувавши сторожеві, пішла до річки. Тут валялися подерті мішки з рисом, який, довго лежачи на складах, зіпсувався.

«Чому білі люди такі недобрі? — думала. — У них є гроші, а вони, все скуповують і ховають на склади. Граються з народом, як кішка з мишею».

30 грудня. ...Прийшла прати білизну, зустріла жінок, які хвалили Марію, подругу байянця. Вона таки розійшлася із попереднім коханцем і пішла до іншого байянця, свого сусіда.

31 грудня. ...Сиджу й пишу. Діти гралися м'ячем біля барака. Сусіди почали їх проганяти. Коли їхні діти граються, я нічого їм не кажу. Та й чого б мені чіплятися до дітей — у мене немає шибок, а дерев'яної стіни м'яч не проб'є.

...Жозе й Жоао ганяли м'яч Тоніко. Він підскочив і перелетів на подвір'я до Віктора. А дружина Віктора проколола м'яч. Діти почали кричати. Тоді вона схопила пістолет і кинулась за хлопцями.

А якби пістолет вистрелив!

...Поки що не лягатиму, хочу послухати радіо. Заходила до одного цигана, що живе тут. Пожаліла його, бо він спить на землі, і пообіцяла віддати одне своє ліжко. Сказала, щоб прийшов, коли стемніє, бо підуть плітки. Жінки зробили б з цього сенсацію. Тут у всіх язика просто сверблять.

Циган прийшов уночі. Він сказав, що хоче осісти на одному місці, щоб віддати дітей до школи. Потім заявив, що я йому дуже подобаюся і просив жити з ним або вийти за нього заміж.

Коли він мене обняв і поцілував, я побачила, що в нього в роті повно золотих зубів. Ми обмінялися подарунками. Я йому дала одяг і цукерок для дітей, а він мені парфумів і трохи перцю. Ми говорили про мистецтво й музику.

Якщо я вийду за нього заміж, говорив циган, то він забере мене з фавели. Я відповіла, що не зможу мандрувати з табором, та циган переконував, що мандрівне життя поетичне. Він казав, що любов цигана велика, як море, і гаряча, як сонце.

Єдине, чого мені бракувало ще: стати на старості циганкою. Але між нами є духовна близькість. Циган навіть не хотів іти з мого барака. Та і я, коли б могла, то не випустила б його. Запросила приходити слухати радіо. Циган допитувався, чи є зараз хто у мене. Я відповіла, що не знаю, бо життя моє страшенно заплутане. Він любить читати, і я дала йому книжок.

Пішла глянути, як стало в цигановому бараці після того, як він поставив ліжко. Та незабаром прийшов Жоао і почав кликати мене, кажучи, що я дуже довго сиджу в цигана.

Фавела гуляє. Її жителі радіють що прожили ще один рік.

Сьогодні одна жінка з півночі пішла в лікарню родити. Дитина народилася мертва, і вона сама в поганому стані. Мати породіллі плаче, бо це її єдина дочка.

А у Віктора сьогодні гуляння...

1 січня 1959 року. Встала о четвертій годині і пішла по воду. Потім прала білизну. Обід не варила, бо немає рису. Увечері приготую боби з макаронами. Діти нічого не їли. Лягла, бо дуже хотілося спати. Була вже дев'ята година вечора, як розбудив мене Жоао, щоб я відчинила йому.

Сумний сьогодні день.

4 січня. ...Раніше я часто співала. А тепер не можу, бо радість покинула мене і сум гризе серце. А в фавелу щодня прибувають нові бідаки, підселяються до якого-небудь родича й так живуть купою.

Ірено — нещасний чоловік, у нього анемія. Він вічно розшукує свою жінку, а вона його не любить. Ірено розповідав мені, що теща підбурює його проти власної дочки. Живе він зараз у брата. До того пробув кілька днів у сестри, але пішов звідти, бо йому почали натякати, що він об'їдає їх.

Ірено каже, що йому вже надокучило життя — воно тяжке навіть для здорового...

5 січня. ...Іде дощ, і я просто божеволію: з даху тече просто на ліжко. Барак вкритий картоном, який зовсім розлізся. Вода на вулиці прибуває, вже позаливало двори по всій фавелі.

6 січня. Встала о четвертій, увімкнула радіо й пішла по воду. Яка мука — вранці босоніж шльопати по холодній воді! Але й інші живуть не краще. Чоловіки йдуть на роботу і несуть взуття в руках. Матері не випускають дітей з дому. А дітлахам так кортить полізти в воду! Люди жартують, кажуть, що фавела стала плавучим ковчегом, називають її Паулійською Венецією.

...Писала, коли прийшов син цигана і сказав, що мене кличе батько. Пішла довідатись, чого він хоче. А він почав нарікати на життя, бо тут, у Сан-Паулу, ніяк не може знайти роботу. Казав, що повернеться в Ріо, там жити легше. Я заперечувала: тут легше можна заробити гроші.

— В Ріо можна більше заробити! — наполягав він на своєму. — Там я давав раду дітям, торгував м'ясом і заробляв добрі гроші.

Я вже знаю, що коли циган починає на щось скаржитись, то він говоритиме годинами, аж поки йому не запропонують грошей. Ні, від дружби з циганом мало користі.

...Коли хотіла вже йти, циган почав просити, щоб я не покидала його. Та я його не послухалася.

Купила рису, кави й мила, потім зайшла за м'ясом у «Бом Жардім». Коли заходила в магазин, касирка неприязно глянула на мене.

— Є жир? — запитала я її.

— Нема!

— А м'ясо?

— Теж нема!

Слідом за мною зайшов якийсь японець і теж запитав, чи є жир.

Касирка почекала, поки я вийду і запобігливо відповіла:

— Є, скільки вам?

Повернулась у фавелу дуже сердита. Виходить, навіть гроші наші нічого не варті. Чекай, я ж тобі покажу, я провчу тебе, нахабо! — думала всю дорогу.

7 січня. ...Сьогодні зварила рис, боби та ще й підсмажила яечню. Яка була радість! Послухавши мене, можна зробити висновок, що в Бразилії нічого їсти. Це зовсім не так. Тільки ціни не дозволяють нам купувати, що потрібно. У вітринах роками лежить тріска і

чекає покупця, аж мухи засиджують її. А коли тріска псується, торговці викидають її на звалище, перед тим поливши рибу креоліном, щоб навіть там злидар не зміг підібрати її й з'їсти. Мої діти ще не пробували, яка та тріска.

— Купіть, мамо! — просять вони завжди, проходячи повз вітрину.

Легко сказати, купіть! Сто вісімдесят крузейро кілограм! Та бог допоможе, і я ще, поки помру, куплю вам тріски!

10 січня. ...Приходив сеньйор Мануель. Він запитав, чи часто зустрічаюся я з циганом. Відповіла йому, що коли хочу, тоді й зустрічаюся і що циган має ділянку в Осаскі; коли знесуть фавелу і мені нікуди буде податися, поїду на цю ділянку. Сказала, що циган мене поважає і, якби я того хотіла, то жив би зі мною.

Сеньйор Мануель розсердився і заявив, що більше не прийде до мене і що я можу кохатися зі своїм циганом.

А мені подобається в циганові спокій і діловитість, чого немає в сеньйора Мануеля. Сеньйор Мануель хвалився, що більше не прийде.

Побачимо...

11 січня. ...Мені не подобається мій теперішній легковажний настрій, у мене починає йти обертом голова. Циган збиває мене з пантелику. Та я борюся з цими почуттями. Помічаю, що він, зустрівши мене, стає дуже веселим. А в мене таке відчуття, наче в того каліки, що все життя озував лише один черевик і стрибав народній нозі, а тут раптом почав ставати на другу.

Не раз доводилося чути багато поганого про циган. Та цей не такий, він благородніший. Ні, цей циган, здається, хоче полонити моє серце. Спочатку я уникала його. А тепер, що міцнішою стає наша дружба, то більше радості дають мені зустрічі з ним. Якщо він покине мене, я страждатиму. О, якби я могла з'єднати свою долю з його!

У нього двоє дітей. Хлопчик не відстає від мене й на крок. Коли я йду прати, проводить мене до річки й сидить там, поки я не кінчу свою роботу. Дітлахи з фавели, бачачи нас, сміються. Та, подобаючись хлопчикові, я можу завоювати серце його батька.

Звуть цигана Раймундо. Він народився в столиці Байї. Раймундо дуже схожий на Кастро Альвеса²⁶, у нього теж брови зрослися над переніссям.

12 січня. ...Приготувала вечерю, нагодувала дітей. Прийшла Розаліна і попросила трохи бобів. Зайшов і сеньйор Раймундо за дітьми. Дивився, як вони їдять. Хотіла дати йому поїсти, та він узяв тільки одну сардинку, запитавши, чи не з перцем вона. Я не кладу перець у їжу для дітей.

Мені хотілося обняти його, але ж ми були не самі. Мені так добре, коли він поруч. Мабуть, з цим чоловіком і каторга була б нестрашна.

Дала й Розаліні сардину й бобів. Йдучи додому, Раймундо сказав, що, коли знищать фавелу, він мене прийме з радістю. Та мене засмутило, що таке ж запрошення одержала й Розаліна. Я не егоїстка, просто в мені прокидаються ревності. Він пішов, а я подумала, що Раймундо ненадійний чоловік, в його жилах тече циганська кров. Та якщо цей циган коли-небудь стане моїм, я вже зумію вдержати його біля себе.

14 січня. ...Ходила по вулицях, була в доньї Жуліти. Зайшла в Червоний Хрест, щоб одержати гроші за бляшанки. Додому повернулася саме перед дощем. Сеньйор Раймундо прислав за мною свою дочку. Він сказав, що їде до Вольта Редонда. Здається, я дуже звикла до нього. Сказала, що не маю часу, бо треба писати, і попрощалася.

15 січня. ...Встала о четвертій, принесла води і ввімкнула радіо, щоб послухати музику.

...Хоч сеньйор Мануель і казав, що більше не прийде, але прийшов-таки. Брів до мого барака через воду, аж застудився.

Сьогодні я задоволена, бо заробила грошей. Підрахувала— триста крузейро! Отже, куплю м'яса. А коли тепер бідняк купує м'ясо, то радощам його немає меж.

²⁶ Видатний бразильський поет.

16 січня. ...Ходила на пошту, забрала свій рукопис, що надійшов із Сполучених Штатів. Повернулася в фавелу вся розбита, «Рідер Дайджест» не прийняв мого рукопису. Це тяжкий удар для того, хто пише й на щось сподівається.

Щоб трохи розвіяти гнітючий настрій, що фіолетовим²⁷ саваном огорнув мою душу, вирішила піти до цигана. Забрала зошит, чорнильницю й пішла туди. Я розповіла йому, що одержала з пошти свої рукописи і тепер, мабуть, знищу їх.

Спочатку він розповідав про свої пригоди, а потім сказав, що виїздить у Вольта Редонда і житиме там у домі чотирнадцятилітньої дівчини, яка зараз із ним. Мені не сподобалося, як він дивився на дівчину, що крутилася тут-таки. Невже він думає жити з нею?

До барака зайшли мої діти, а він все ще лежав на підлозі. Я запитала, чи є в нього кинджал.

— Ні, — відповів він, — я віддаю перевагу пістолетові, хоча б такому, як оцей.

І показав пістолет.

Я не люблю зброї, а він дав пістолет Жоао — подивитися.

— Ми мужчини, а мужчина мусить уміти користуватися такими речами, — сказав він йому.

Циган попросив Жоао нікому нічого не розповідати, бо, мовляв, не хоче, щоб у фавелі знали, що в нього є зброя.

— Я показую це вашій мамі, — сказав він, — бо знаю, що подобаюся їй. А коли мужчина подобається жінці, то вона не викаже його. Купив я цей пістолет ще коли був солдатом.

— А ви були солдатом?

— Так, у Байї. Але скинув мундир, бо за це дуже мало платили.

І показав мені фотокартку, на якій він був у військовій уніформі. Коли я підвелася, щоб іти, він затримав мене і попросив зварити каву. Дівчина сказала, що немає цукру. Я послала Жоао за цукром і маслом, а циган свого сина — за хлібом.

— Я ніколи не обідав без м'яса, — казав він мені, — я ніколи не їв хліба без масла. А тут, у цьому бараці, я змушений їсти все. Цей барак...

Він не договорив, бо повернувся син з хлібом. Зайшов і Жозе. Хлопці почали за щось сваритися, а циган, щоб помирити їх, сказав, що ми всі брати і нам треба жити в злагоді.

— Я йому не брат! — заперечив Жозе.

— Ви брати від Адама і Єви.

Він схопив Жозе на руки й хотів посадити поруч себе на підлозі. Та Жозе вирвався й вибіг з барака.

Я весь час сиділа, схилившись над зошитом, і писала. Коли підвела голову, побачила, що циган не зводить очей з дівчини. Мені не сподобався цей хтивий погляд.

...Я в думках картала підлого цигана, який зловживає своєю вродою. Він знає, що подобається жінкам, дурить молоденьких дівчаток, обіцяючи одружитися з ними, і, вдовольнивши свою хіть, кидає їх. Тепер я розумію, що означали оті погляди на дівчину. Це буде мені наукою. Ніколи ні в чиєму домі я не залишатиму Веру, що б там не було.

Глянула на цигана. Справді, в нього дуже гарне обличчя, але зараз у мене воно викликає відразу. За цим обличчям ангела ховається душа диявола. Прийшла в свій барак. Коли клала зошит на стіл, відчула, що хтось торкнувся моєї спини. Це був циган. Він міцно обняв мене й поцілував.

— Я йду, — сказав він. — Залишаю тобі мій одяг, випери його. Коли повернуся, подарую тобі швейну машинку. А ти думатимеш про мене, я знаю, тобі бракуватиме мене. Я буду жаданим гостем твого серця. Та не сумуй, ти ще будеш у моїх обіймах.

Поки він мене обіймав, я думала: цьому чортові давно вже слід сидіти за ґратами.

²⁷ Національний траурний колір.

— Я прийду до тебе цієї ночі, — сказав циган прощаючись. — Ми вдвох ляжемо на цьому ліжку, а моя сестра спатиме в кімнатці поруч.

— Я ні з ким не лягаю в ліжку, коли поруч діти.

Він глянув на мене і сказав:

— От дурна! Діти лягають і одразу ж засинають.

І він пішов. А я думала про дівчинку, яку циган називав своєю сестрою, а сам пас очима, коли вона проходила біля нього. Тепер мені зрозуміло — йому не вперше зводити дівчаток.

Циган завжди шукав їх. Він хотів звести Дірсе, та це йому не вдалося, бо близько до неї його не допустили. Його врода, наче солод, на який летять бджоли.

Він обіцяв повернутися. То, може, передати його в обійми сеньйора Закону? Вийшла покликати Жозе. Циган стояв біля вікна, а перед ним викручувалася Пітіта.

— Перед вашою вродою не встоїш, та вас, здається, ми не дуже цікавимо, — сказала вона і блиснула своїм сороміцьким тілом.

Діти, що бачили це, стали серйозними. А циган розсміявся. Зготувала вечерю й пішла шукати Веру. Вона була з циганом у магазині. Він купив своїм і моїм дітям цукерок і вареної ковбаси. Переказав Жозе, Що не прийде ночувати. Ну, то й добре.

Був сеньйор Мануель, та, зрозумівши, що мені не до нього, одразу ж пішов. Лягла сердита на Жозе: все ще пропадає на вулиці. Прокинулась опівночі — сина й досі не було в бараці. Сьогодні і вночі нема спокою. Нарешті прийшов Жозе і почав стукати у двері. Крикнула йому, що не пущу. Тоді він сів під дверима й заплакав. Відчинила. Була вже друга година. Помила Жозе, розігріла їжу, він повечеряв і ліг. Після всього не змогла заснути. Думала, коли повернеться циган, я віддам його в руки сеньйора Закону. Сеньйор Закон посадить його за ґрати, і циган матиме змогу подумати над тим, яка я дурна.

Він обіцяв мені подарунок, а я йому теж подарую — великого гарбуза.

17 січня. Прокинулась о четвертій годині, бо в сусіда заговорило радіо. Сіла писати. Теж увімкнула радіо, щоб послухати нічну музику. З голови не йшов циган, що виявився гіршим за будь-якого негра... Нікому не раджу дружити з циганами.

Розпалила вогонь, помила посуд, пішла по воду. Зустрілася з сеньйором Аделіно і запитала про цигана.

— Він побився з чоловіком моєї светри.

А почалося з того, що циган назвав себе байянцем, а мій зять розсердився і крикнув:

— Який ти байянець! Ти — циган! Я от — байянець!

...Ходила до доньї Жуліти. Вона мені дала поїсти. Коли наїлася, ще більше засмутилась. Все було таке смачне — суп, м'ясо і все інше, — а коли голодний смачно їсть, у нього паморочиться голова.

Донья Жуліта говорила, що я сумую за циганом.

20 січня. Пролежала цілий день. Полегшало тільки після того, як усе вирвала. Пішла по воду. Жоао зрадів, що я встала, і все допитувався, чи легше мені. Знову запаморочилося в голові, і я лягла.

...Діти бояться, щоб я не померла. Вони навіть не залишають мене на самоті. Коли одне кудись іде, то друге сидить біля мене.

— Ми весь час будемо біля вас, і коли прийде сюди смерть, проженемо її, — кажуть вони мені.

Останнім часом діти зовсім засмутилися. Чула, як вони тихо говорили:

— Якщо мама помре, то нас заберуть в дім для сиріт.

А Жозе питав мене, чи люди бачать смерть, коли вона приходить. Вера просила, щоб я поспівала їй.

...Жозе ходив на ринок. Назгортав пшона, назбирав помідорів, приніс синій баклажан.

Я пообідала, і мені полегшало. Коли стогну, діти плачуть. Вони не хочуть іти в притулок. Жозе сказав мені:

— А знаєте, мамо, коли за вами прийде смерть, я проситиму, щоб вона не забирала вас, поки ми не виростемо.

...Заспокоюючи їх, говорила, що не помру. Діти раділи і йшли гратися. Заходив провідати мене сеньйор Мануель. Мені це було приємно.

3 лютого. Не писала останніми днями — хворіла. Зараз коротенько запишу, що сталося за цей час. Зайшла Фернанда і почала розпитувати, чи не знаю я, де циган. Це все одно, що вона запитала б мене, де вітер спочиває. Фернанда сказала, що циган дуже вродливий і що вона заходила до нього купувати перець тільки для того, щоб подивитися на нього...

В ті дні, коли я хворіла, сеньйор Мануель не залишав мене без грошей.

...Сеньйор Мануель каже, що циган добре робить, зводячи чотирнадцятилітніх дівчат. Хай не вірять йому.

В ці дні я трохи писала. В одному з віршів є такі рядки:

Не жди, що кохання повернеться знов,

Місця у серці для тебе немає, —

Там ненависть ти вже посіяв давно,

Коріння вона усе глибше пускає.

15 лютого. Сьогодні мені краще. Навіть сміюся. Особливо мене розсмішила сварка, що була в фавелі. Цієї ночі знаменита Лейла почала ображати байянця сеньйора Вальдемара. Лаялися до другої години. Нарешті він не витримав і хотів відлупцювати її. Кинувся до барака і почав ламати двері. Лейла вискочила у вікно, та зачепилася ногою за підвіконня, і той її зловив.

...Сьогодні Орландо Лопес прийшов одержати плату за світло. Хочє, щоб я заплатила й за праску. Я сказала, що не прасую білизни. Та він і слухати не хотів, бо знає, що в мене є праска. Сказав, що підключить свинцевий дріт, і коли я вмикатиму праску, він перегорить. Тоді вже мені взагалі не бачити світла. Він вимагав плати й за підключення до мережі.

— Але ж плату за підключення скасували ще в сорок восьмому році!

Та нахаба твердив своє: нібито електрокомпанія дозволила йому брати гроші за це і що взагалі він робитиме в фавелі все, що схоче.

16 лютого. ...Повертаючись додому, побачила натовп. Подумала — бійка. І справді, билися Арнольдо і байянець. Арнольдо беззахисний, як дитина. Я кинулася розбороняти їх. Мені допомагала Жуана Беніто Онса, а чоловіки стояли собі й дивилися. Байянець ще кілька разів ударив Арнольдо.

...Саме нагодився Армін і кинувся до байянця. Я схопила його за руку, намагаючись стримати. Він відштовхнув мене. Бачачи, що не зможу затримати Арміна, я закричала:

— Не йди, бо байянець уб'є тебе!

Кинулася за поліцією. Мені здавалося, що я бігла швидше за славнозвісного бігуна Мануеля Фаріа. Вскочила в комісаріат і закричала:

— Скоріше в фавелу! Вони там б'ються ножами!

...Назад у фавелу не хотіла йти, але треба було вертатися — там залишилися діти. Коли наближалася до свого житла, жінки сповістили, що в фавелі вже є поліція.

Кожен по-своєму зустрів мене тут. Наприклад, донья Себастьяна спершу вилаяла мене — вона була п'яна, а потім заявила, що зараз піде й одірве голову байянцеві. Порадила їй вгамуватися і не йти туди, якщо хоче жити. Тоді вона знову почала ображати мене.

— Паршива негритьянка! Ти не суддя, не журналіст, то чого ж ти скрізь сунеш свого носа?!

Інші теж лаялися. А байянець утік.

...Прийшов Антоніо, на прізвисько Бонітон, і спитав, чи нема у мене чогось, щоб переодягнутися. Я знайшла йому одяг, а сама пішла до барака Арнольдо дізнатися, чи повернувся він з лікарні, куди їх повели разом з Арміном.

23 лютого. ...Всі на вулицях питають, що трапилося в фавелі. Доводиться розповідати. Не знаю, де зараз байянець, а треба, щоб він сам здався поліції. У фавелі ходять різні чутки. Кажуть, що Армін помер.

...Була на Північному вокзалі і там зустріла байянця. Він насамперед запитав, де його жінка. Сказала, що вона у мене і що йому ніхто нічого не зробить, коли він повернеться в фавелу. Байянець признався, що дуже голодний. Дала йому двадцять п'ять крузейро. Далі байянець запитав, чи помер Армін.

— Ні, він у Пірітубі.

— Ех, ні на що не здатний! — вигукнув він із жалем. — Видно, вже несила мені кінчити розпочате. Побити когось, а не вбити — це тільки нажити собі ще одного лютого ворога. Я не знаю того чоловіка, якого вдарив ножом, але тепер мейї не можна залишатися тут, бо він ходитиме за мною, щоб убити, а поліція — щоб посадити в тюрму.

— Але ж ви мусите з'явитись у поліцію. Якщо вас арештують і я буду поруч, то постараюся вирятувати вас.

29 березня. Почувала б себе сьогодні добре, якби не самогубство сеньйора Томаса. Нещасний наклав на себе руки, бо не витримав мук голодного життя.

А я живу, бо їм усе, що знаходжу їстівного на смітниках. Мені бракує мужності вкоротити собі віку, отак і животію.

Перестала писати щоденник, бо все мені стало байдужим, та й часу для цього немає.

1 травня. Встала о четвертій. Помила посуд і пішла по воду. Черги не було. Не слухаю парад, бо немає радіо. Сьогодні День трудящих.

2 травня. Вчора купила цукру та бананів, діти їли банани з цукром. Обіду не варила, бо не мала жиру. Згадала про сеньйора Томаса, що кінчив життя самогубством. Якщо бідняки Бразилії почнуть вкорочувати собі віку через голод, то живих залишиться дуже мало.

3 травня. Сьогодні неділя. Цілий день буду дома. Їсти нічого. Я нервова, розгублена і сумна. Є тут один португалець, який хоче жити зі мною.

...Сьогодні Фрай приїздив служити месу в фавелі. Він називає фавелу «кварталом Розаріо». Месу вистоювали кілька чоловік. Під час проповіді падре навчав нас не красти.

...Прийшов сеньйор Мануель, і ми довго розмовляли. Розповіла йому про маленьку дівчинку — двох років ще нема — яка, тільки побачить, що хтось жує, одразу ж питає:

— А що ви їсте?

Це найменша дитина Беніто Онси. Розумна дівчинка росте.

4 травня. Встала о шостій: коли сеньйор Мануель ночує тут, то не дозволяє мені схоплюватися надто рано.

Від природи — я не жадібна. Згадала слова з біблії: «Не збирай багатства, бо йому віддаси своє серце».

Старі люди кажуть, що багатий завжди журиться своїм багатством. Але ж і бідний ніколи не перестає думати, як прохарчуватися.

5 травня. Писала до другої години, а тоді встала, наносила в бочку та в що можна було води й розпалила великий вогонь. Треба нагріти багато води, бо сьогодні різатиму поросю. Тепер уже насмажу ковбаси, корейки, зготую бобів на шкварках. Не віриться, що їстиму справжнє свіже м'ясо! Аж заспівала з радощів.

...Думаючи про те, як давно я не їла свинини, пішла глянути, чи дома сеньйор Мануель, — щоб зарізав поросю. Його не було, а мені не терпілося. Прийшов брат сеньйора Мануеля, власник поросяти, за своєю часткою. Я годувала свиню за половину. Довелося попросити Орландо Лопеса, щоб заколов поросю. Він згодився, і я повернулася додому.

Прийшов Орландо. Коли зайшов у хлівець, порося злякалось і ніяк не давалось йому. Та Орландо схопив порося за ногу, витягнув надвір і всадив у нього ножаку. Я кинулася збирати кров на ковбасу. Порося ще брикалося, й Орландо знову штиркнув його ножем..

Порося вгодувалося як слід. Коли розбирали тушу, дітей зібралося повний двір. Поприходили й жінки, почали просити м'яса. А Чікле хотіла, щоб їй дали нутроці.

— Нічого не дам і не продам. Вигодувала порося для своїх дітей.

А вони не розходилися. Прибігла Марія, мати Амалії, і теж почала умовляти, щоб я продала їй шматок сала.

— Я сала нікому не продаю і взагалі не мороч мені голову. Коли ти вигодувала і заколола порося, я й близько не підходила до тебе, — сказала я їй.

Але вона нічого не слухала, їй дуже хотілося сала. Та й усі вони тут дивилися на сало, як коти. А що, коли вони зараз кинуться на моє подвір'я? — подумала я і заходилася носити все до барака. Та глянула на барак, на його прогнилі дошки й подумала: пропала моя халупа, якщо вони натиснуть знадвору.

Я боюся жителів фавели.

Вера не пішла в парк, бо їй цікаво було подивитися, як ріжуть порося.

Діти повернулися зі школи й одразу ж почали розпитувати:

— Мамо, вже закололи порося?

— Закололи.

— А Нінью казав, що його тричі кололи ножем і два рази били довбнею.

Вони балакали, щасливо усміхалися, й у мене на душі теж було радісно. Дала по шматку м'яса Орландо і сеньйору Антоніо Сапатеро. Підсмажила дітям біфштекс. М'ясо лежало на столі, накрите шматком полотна.

— Наче мертва людина, — сказав Жоао.

— Піду помію кишки, а ти сиди тут, бо коти розтягнуть усе м'ясо, — наказала йому, йдучи на річку.

Вера пішла зі мною. Потім прибіг Жозе, я йому показала, як вивертати кишки. Вера сміялася, дивлячись, як бігає по кишці вода. Жозе запитав, чи й у тілі людини теж усе так, як у поросяти. Я відповіла, що так.

— Тоді поросятко усе розуміло, як людина?

— Не знаю.

Втомилася й пішла додому. А Марія заздрила, що я заколола порося. Вера попросила їсти, і я дала їй рису з м'ясом.

6 травня. ...Зранку прийшов журналіст.

— Який ви точний, прийшли о пів на десяту, як і обіцяли, — зраділа я, побачивши його. — Тут вас чекаю не лише я. Всім подобаються ваші репортажі.

...Ми сіли в таксі, Вера дуже втішалася з того, що їде в автомобілі. Коли проїздили по Ларго де Арсіч, журналіст фотографував мене кілька разів. Зупинилися біля Сан-Паулійської академії літератури. Журналіст пішов у будинок, а я сіла на сіднях, поклавши біля себе мішок для паперу. Підійшов швейцар, прогнав мене і забрав мішок, мій неоціненний скарб: адже це моє знаряддя виробництва! Повернувся журналіст і сказав швейцарові, що це він мене залишив на сходах. А швейцар відповів, що йому наказано проганяти всіх підозрілих.

...Потім ми пішли на вулицю Сьомого квітня, і журналіст купив Вері ляльку. Я розповідала робітникам про свій щоденник, що незабаром буде надрукований в «О крузейро».

7 травня. ...Випрала всю білизну. Я вже дала собі слово ніколи більше не різати свиню в фавелі. Так усе невдало склалося, що знову згадала свою приказку: нема в світі нічого гіршого за власне життя.

Фавела — філіал пекла або й саме пекло.

На вечерю зварила бобів, рису й м'яса. Вера не натішиться, що в нас є м'ясо. Коли йду фавелою, до мене підбігають діти й кричать.

— Кароліно, дайте м'яса!

Всі коти й собаки невідступно крутяться біля мого барака. Втомившись від усього цього, лягла й заснула. Та сон мій був короткий. Розбудив мене п'яний Адальберто, який щосили грюкав у двері й кричав:

— Кароліно, дайте мені шматок свинини!

Який жах! Я ж так хотіла спати! Ще довго чула, як він співав, ідучи вулицею. Тільки задрімала, як щось знову загримотіло по даху. Я переполохано схопилася й засвітила світло. Товклися коти. Вже більше не лягала. Писала аж поки не зарожевів схід і в фавелі загукав продавець булочок:

— Виходьте, скуштуйте солодких булочок!

8 травня. ...Зварила рису з свининою, бобів немає. Помилася й переодяглася, щоб іти в центр. Коли вже була готова, зайшла Вера.

Згадали, що ми сьогодні не годували нашого собачати. Воно лежало, згорнувшись клубочком. Підсунула йому їжу і торкнула його, думаючи, що спить. Та собача не поворухнулось, воно було мертве.

...Ходила за грішми, що ми відсудили в батька Вери. Та адвокат почав вимагати від мене документ.

— Без посвідчення я не прийму вас! — крикнув він і грюкнув дверима під самим моїм носом. Я пішла скаржитися до старшого адвоката. Той послав зі мною чиновника і сказав, сміючись:

— А ви його, Кароліно, розпишіть у своєму щоденнику.

І знову я пішла за чиновником до доктора Вальтера Аймбере. Та коли чиновник почав говорити доктору Вальтеру, щоб прийняв мене, той розкричався:

— Нехай іде геть, я не прийму її! Якщо вона не принесе посвідчення, то я буду говорити про це зі старшим адвокатом.

Вера злякалася й сказала мені:

— Який страшний чоловік! Нащо, мамо, людям адвокати?

Сказала чиновникові, щоб дав адвокатові спокій. Я піду, але нехай знає доктор Вальтер, що він уже в моєму щоденнику. Такого грубіяна ще світ не бачив.

...Пішла в банк одержувати гроші.

Стояла довго в черзі, та, виявилось, мені грошей не було. А Вера вже чекала, що купимо їй платтячко. Сказала їй, що батько не переказав грошей.

— Поганий у мене батько, — промовила вона, мало не плачучи.

10 травня. ...Навіть не заснула, бо в сусіда цілу ніч говорило радіо. У Л. була така сварка, наче там чорти побилися. Вона спала з Вальдемаром, аж тут прийшов Арнольдо. Було вже дві години, як вони підняли крик:

— Ану забирайся звідси, Вальдемаре! Негритянка моя!

— Ні, негритянка наша! — огризався Вальдемар. — Але я прийшов перший!

12 травня. ...Пішла до доньї Жуліти, вона дала мені кави й рису. Повертаючись додому, зустріла донью Марію, ту, що збирає папір на кондитерській фабриці. У неї недавно вкрали мішок паперу. Що ж, поспівчувала їй. Зустріла Капітана, запитала, чому він покинув свою сім'ю.

— Знаєте, Кароліно, — сумно відповів він, — ніколи я не думав, що піду з власного дому. Та я не міг зробити інакше.

І Капітан розповів, що дружина його зраджує.

— Вона багато втратила, промінявши вас на коханця.

— Якби я й після всього, що сталося, жив у своєму домі, то колись убив би цю пройду.

На мою думку, чоловік, що розбив сім'ю Капітана, нічого не варта людина.

28 травня. ...Життя — як книга. Тільки прочитавши книгу, ми можемо її оцінити. Тільки стоячи в кінці життя, ми можемо оцінити, яким воно було. Моє життя досі було чорним, як ніч. Чорна моя шкіра, чорне те місце, де я живу.

29 травня. ...Адальберто, помилившись дверима, замість іти спати додому, завалився до кімнати Апаресіди. Сусіди хотіли витягти його звідти, бо якби нагодився Нельсон, то Адальберто це так не минулося б. Та п'яний не слухався нікого, поки не прийшла я. Розбудила його й почала просити, щоб ішов додому.

— Нещасний я чоловік, Кароліно! — сказав він мені. — Після того, як вмерла Марина, ніхто не хоче мене любити.

Я була розсміялася з того, що Адальберто так поетично висловлюється, та, чуючи в його голосі тугу, сама засмутилася.

1 червня. Сьогодні не пішла на роботу, бо похворіли Вера й Жозе. Ходила продавати брукх і ганчірки, заробила тільки тридцять один крузейро.

2 червня. ...Сьогодні теж не виходитиму з дому, діти все ще нездужають. О четвертій годині почала кашляти Вера. Я встала і зготувала їй суп з маніокового борошна.

3 червня. ...Вийшла вранці, принесла тільки одну баночку води. Зварила кави. Послала Жоао купити пляшку чорнила і дві голки. Жозе краще, сьогодні ввій піде до школи. Залишаю Веру дома, а сама йду на вулицю — маю в хаті тільки трошки бобів, сіль та півкілограма цукру.

4 червня. ...Прийшов сеньйор Мануель. Тепер я ставлюся до нього добре, бо він мені подобається. Кілька днів не бачила його і скутила. Зрозуміла з цього, що не байдужа до нього.

Коли в мене був сеньйор Мануель, зайшла донья Аделаїда, — принесла мою шерстяну кофточку, — і дуже здивувалась, побачивши його в моєму бараці. Вона поглядала то на мене, то на сеньйора Мануеля. Він сидів такий статечний, говорив розважливо, на ньому був добротний одяг, на ногах нові блискучі черевики. А я, брудна, обідрана, схожа на жебрачку, маю з ним сердечні стосунки! Це просто злякало донью Аделаїду. Вона страшенно здивувалась, коли я сказала, що сеньйор Мануель дарує мені швейну машинку і радіоприймач.

— Сеньйор одружений? — питала вона з цікавістю.

— Ні.

— О, для сеньйори це чудова пара — холостяк, і сеньйора теж без чоловіка.

...Як вона хотіла б принизити мене перед ним! Та нічого не вийде — наша дружба з кожним днем міцніє.

Я з ним провела чудову ніч.

5 червня. ...Повернулася додому, зварила вівсяного супу. Вера плакала й не хотіла їсти.

— Я не люблю вівсянки, — хникала вона.

Набила її і вона так-сяк поїла.

...Полягали спати о десятій вечора, а в цей час в фавелі спалахнула сварка. Апаресіда, нова сусідка, напилася й накинулася на Лейлу. Билися за барак. Покликали кінний патруль. Було чути, що Адальберто став на бік Лейли. Коли на вулиці почулося цокання кінських копит, сварка вщухла, та лише патруль від'їжджав далі — усе починалося знову.

Еуклідес, негр, що живе з Апаресідою, як вип'є, то аж шаленіє. Ось і тепер кричить за стіною:

— Застрелю! Уб'ю!

Вже була третя година, коли вони замовкли. Я так і не заснула. Навіть діти попрокідалися. Сусід ввімкнув радіо, саме передавали про катастрофу на залізниці.

А вранці Жозе тільки схопився з ліжка, одразу ж захотів подивитися, як зіткнулися поїзди.

— Бач, що вигадав! — нагримала на нього. — Підеш дивитись на муки нещасних людей...

9 червня. ...Сказала Мулатці і Дірсе, що завтра вийде репортаж.

— Побачимо! Ми вже викинемо п'ятнадцять крузейро на газету, та коли там нічого не буде, ви нам повернете гроші!

...Помагала дітям готувати уроки, як хтось постукав у вікно.

— Мамо, там якийсь чоловік в окулярах,— сказав Жоао.

Виглянула — аж то Верин батько.

— Заходь.

— А як же тут пробратися?

— Треба обійти.

Зайшов у барак і довго розглядався.

— Тут не холодно? Коли йде дощ, не тече? — запитав.

— Все буває, та ми звикли.

— Ти писала, що дочка захворіла, от я й прийшов провідати її. Дякую тобі за листи.

Спасибі, що ти мене не вписала до свого щоденника.

Він дав дітям грошей, і ті побігли купувати цукерки. Ми залишилися вдвох. Скоро діти повернулися, і Вера заявила, що хоче бути піаністкою.

— У неї тонка натура, — промовив він, посміхаючись.

Що ж, його діти справді музикально обдаровані. Потім Вера попросила радіоприймач. Він пообіцяв купити до різдва. Коли він пішов, у мене на душі залишився якийсь неприємний осадок. Та незабаром я заспівала й вийшла купити дітям хліба. Нагодувала їх, і ми полягали спати. Я сказала Вериному батькові, що скоро друкуватимуся в «О крузейро».

Він дав нам сто крузейро. Жозе це видалося мало, бо він бачив у нього тисячі.

10 червня. Сьогодні не виходитиму з дому, приберу в бараці, бо кругом страшний бруд. Спорядила дітей до школи і взялася замітати, знімати павутиння. Повернулися діти, пообідали. Жоао поніс їсти Вері. Попросила його подивитися, чи не вийшов репортаж в «О крузейро». Хвилювалася, що репортаж може не вийти, й тоді всі, хто даремно купить «О крузейро», вважатимуть мене хвалькуватою брехухою.

Повернувся Жоао і сказав, що репортаж надруковано. Кинулася шукати по всіх закапелках грошей. Назбирала тринадцять крузейро. Не вистачало двох. Позичила у сеньйора Луїса, і Жоао пішов по газету. Моє серце калатало. Що вони там написали про мене? Коли Жоао приніс газету, я прочитала в ній: «Картина фавели в щоденнику Кароліни».

Читала статтю й усміхалася. Одразу ж подумала, що треба побачити журналіста та подякувати. Переодягнувшись, пішла в центр одержувати Верині гроші. Там сказала продавцям газет, що репортаж про фавелу в «О крузейро» мій. Одержуючи гроші, чиновникові банку теж сказала, що мене надрукували в «О крузейро».

...Дуже квапилася, думаючи про дітей, що самі залишилися дома. А в фавелі зараз неспокійно. Щоб швидше дістатися додому, сіла в автобус. На останній зупинці продавщиця газет сказала мені, що негритянки з фавели лаяли мене за те, що я нібито обплювала фавелу. Збрала Веру з парку, показала їй газету.

Ходила купувати м'яса. По дорозі до фавели зайшла в магазин сеньйора Едуардо. Показала газету робітникам з холодильника.

Жоао розповів мені, що уповноважений по світлу Орландо Лопес лаявся, кажучи, що я не платила за світло чотири місяці. Пішла поговорити з ним. Побачивши мене, Орландо почав кричати, що я брехуха і наклепниця, що я ославила його в своєму щоденнику:

— А що це за вигадки, ніби я вам не платила за світло аж чотири місяці?

— Авжеж не платила, паршива сучка!

— Я написала, щоб показати політикам все огидне в вас. Я й про сьогоднішню розмову розповім журналістові.

— Я не боюся цього бабія, цього!..

Який вульгарний, який бридкий цей Орландо Лопес! Повернулась у свій барак, засмажила біфштекс і нагодувала дітей. Повечеряла сама. Заспівала вальс «Ріо Гранде до Сул».

11 червня. Встала й принесла води. Потім ходила в магазин. Одягла дітей і відправила до школи. Не піду працювати, хоч грошей і мало. Коли я йду вулицями, люди зупиняють мене й кажуть, що читали статтю в «О крузейро».

...В кіоску купила газету й віднесла її в бар Еспортесу Жозе. Він купив газету. Знову пішла до кіоска, купила ще одну газету і показала шевцеві. Він читав і посміхався. Зайшла в магазин Жозе Мартінса і запитала, чи не хоче він почитати статтю.

— Залиш, потім почитаю.

...Дала дітям вечеряти, а сама примостилась на ліжку писати. Та хтось постукав у двері. Сказала Жоао відчинити, гукнувши:

— Заходьте!

— Тут не негритянка, мамо, а біла жінка з «О крузейро».

Зайшла дуже вродлива блондинка. Вона сказала, що прочитала репортаж в «О крузейро» і зараз зайшла за мною, щоб одвести в редакцію, де я одержу гонорар.

...В редакції я дуже хвилювалася... Сеньйор Антоніо був на третьому поверсі, в кабінеті доктора Асіса Шатобріана. Він сказав, щоб я почитала журнали, а сам вийшов на кілька хвилин. Повернувся, і мені принесли біфштекс, картоплю, салат. Це була їжа, про яку я могла лише мріяти. Я сиділа в розкішній кімнаті і почувала себе, наче уві сні. Але дійсність краща, ніж сон.

Потім ми зайшли в редакцію, і мене сфотографували. Пообіцяли, що надрукують щоденник і в «Діарію да Нойте». Яка я рада! Здавалося, нема нічого бруднішого за моє життя, а тепер його використовують як зброю в боротьбі проти бруду.

13 червня. Вийшла позбирати папір. Чую, як, показуючи на мене, кажуть:

— Це та, що пише в «О крузейро».

— А яка ж вона брудна!

...Розмовляла з робітниками. Розібрала картонні коробки, назбирала ще всякого паперу і заробила сто крузейро. Дівчата зі складу співали мені пісеньку:

Кароліна, гм-гм-гм.

— Вона надрукувалась в «О крузейро», — жартував Леон, — тепер у неї купа крузейро.

— Тобі заплатили?

— Мені дадуть будинок.

— Чекайте, діждетесь...

...Згадала про одного свого сусіда — негра сеньйора Еуклідеса.

— Донья Кароліно, — сказав він мені якось недавно, — ви мені дуже подобається. Ви хочете написати багато книг?

— О, звичайно, хочу!

— Але ж у вас немає нікого, хто б вас підтримував, і вам доводиться збирати папір.

— Так, я багато працюю, а пишу тільки у вільні хвилини.

— Я бачу, для себе ви мало живете.

— Та вже так звикла.

— Якби ви захотіли стати моєю, я просив би милостиню і забезпечив би вам спокійне життя. Я знаю, як і кожна жінка, ви любите гроші. А грошей у вас буде повно. Жінки байдужі до мене, бо я каліка. А без вас я не можу жити. Ви заволоділи моїм розумом і серцем.

Коли він хотів обняти мене, я відсахнулася.

16 червня. Сьогодні в нас нічого їсти. А може, справді покінчити з цим клятим життям? Уже хотіла поговорити про це з дітьми, та, глянувши на них, прогнала таку страшну думку. В них стільки життя! Але ж хто живе, тому треба щось їсти. Так розхвилювалася, що почала нарікати на бога: може, він забув про мене, чи за щось на мене злий?

18 червня. ...Барак Апаресіди — збірний пункт для п'яниць. Спочатку п'ють, а потім б'ються. Лалау хвалиться, що я про багатьох написала в своєму щоденнику, а от його обминаю.

— Якщо напишеш про мене, то я тебе розчавлю, безпутна! — лаявся він. — Взагалі цю паршиву негритьянку треба вигнати з фавели.

Приходила Апаресіда скаржитися, що Жоао послав її... — і повторила словечка.

— Ви ж учителька, а коли нап'єтесь, то говорите таке, що вуха в'януть, — відрубала я їй.

19 червня. ...Пришов сеньйор Мануель. Сказав, що купив журнал, щоб подивитися на мій портрет. Допитувався, чи заплатили мені що журналісти.

— Ні ще, але заплатять.

— Повірю тоді, коли побачу гроші в твоїх руках.

Я пояснила йому, що письменник отримує гонорар тільки після того, як книга вийде в світ.

22 червня. ...Вийшла з дому сумна, їсти — нічого. Глянула на небо — слава богу, дощу не буде. Сьогодні понеділок — і на вулицях багато паперу. На трамвайній зупинці розійшлися з Верою.

— Наготуй багато їжі, бо я прийду дуже голодна, — сказала вона мені на прощання.

Слово «їжа» врзалося мені в пам'ять, і де б я не ходила, в голові стукало: «їжа! їжа! їжа!»

Кажуть, що Бразилія була колись багатою й розкішною країною. Та я не з епохи розкішної Бразилії... Сьогодні глянула в дзеркало й жажнулася. Моє обличчя точнісінько таке, як у моєї матері. Я вже теж беззуба.

А яка худюща! Мене охопив страх, що помру з голоду.

25 червня. ...Повернулася в свій остогидлий барак. Стала, оглянула його — дошки чорні, прогнилі. «Він такий, як і моє життя!» — подумала з болем.

Тільки хотіла сісти писати, як прийшов цей поганець Орландо і почав вимагати грошей. Дала йому сто крузейро.

— Давай двісті п'ятдесят. Ти ж мені винна за підключення.

— Я не платитиму за підключення, бо компанія давно вже скасувала плату за нього.

— Тоді в тебе не буде світла.

І відключив мене від лінії.

27 червня. ...Повз наш барак проходив з велосипедом Орландо Лопес.

— Гляньте, мамо, Орландо! — сказав хтось із дітей.

— Нічого мені дивитися на цього паршивого типа, — відпрвіла я.

А той почув і почав лаятись:

— Паршива та повія, що народила тебе!

...Сказавши, що мені треба писати і в мене не так багато часу, щоб марнувати його на всяких бродяг, зачинила двері.

29 червня. Сьогодні вранці встала зовсім охрипла. По воду ходила ще о четвертій годині, бо цей тип, Орландо Лопес, сказав, що не дасть мені брати воду. Зварила каву. У мене тільки вісімнадцять крузейро. На серці невимовно тяжко! О, якби я могла вибратися з цієї фавели! її придумав сам диявол.

Тут є чимало бандюг, та цей Орландо перевершив усіх. Писала сьогодні цілий день. Порахувала бараки у фавелі, щоб знати, скільки здере цей Орландо Лопес грошей, якщо з

кожного фавелянина візьме сто п'ятдесят крузейро. Бараків з електричним освітленням виявилось сто дев'ятнадцять.

...Небо чудесне, ясно-блакитне з білими ледь помітними хмаринками. В повітрі літають різнобарвні кульки. Діти бігають, намагаючись схопити кульку, коли вона починає опускатися на землю. Гарний день на Святого Петра!

Проходячи моєю вулицею, цей тип Орландо хвалився, що жінки переказали йому все, що я про нього говорила. От дурепи! Я хочу захистити їх від злодіїв, а вони й цього зрозуміти не можуть.

30 червня. ...Той негр, що збирає овочі на ринку, зайшов до мене й запропонував купити у нього кілька зів'ялих картоплин. Глянула на картоплю й подумала, що ніхто їх у нього не купить. Бідолаха, мабуть, довгенько вже з ними попоходив.

Запитала, чи не хоче він їсти.

— Хочу! — сказав негр і глянув на мене, наче на святу. Нагріла йому макаронів, підсмажила легеню й сала.

1 липня. Я вже задихаюсь у цій фавелі, більше не можу. Сказала сеньйорові Мануелю, що в мене велика скрута з грошима. Верин батько багатий, міг би допомогти мені. Я ж послухалася його, не розголошувала його прізвища в газеті, то мав би бути вдячний за це. Якби я була однією з тих сварливих негритянок, то вже б давно вдерлася в його майстерню і наробила б галасу на все місто: «Давай грошей на свою дочку, і край».

2 липня. ...Встала, розпалила вогонь і послала Жоао купити цукру на десять крузейро. Хтось постукав у барак. Діти сказали, що це Верин батько.

— А, татко, — посміхнулася Вера до нього.

Я не сподівалася таких відвідин. Він вибачився, що не вніс грошей до суду, сказав, що був страшенно зайнятий. Я показала йому Верині черевики, — вони розлізлися в кількох місцях.

— Скільки ти за них заплатила?

— Двісті сорок.

— Дорогувато.

...Дав мені сто двадцять крузейро, а дітям по двадцять, щоб купили собі цукерок. Діти побігли в крамницю. Бувають хвилини, коли ненавиджу себе за те, що я жінка. Дякувала богові, коли він пішов.

3 липня. Немає жиру. Сьогодні кінчилося сало, і тепер я муситиму жири купувати.

...Помилася й лягла. Та яка видалася жахлива ніч! Терезінья зі своїм коханим не дали мені спати. Десь дістали курку і почали торгуватися:

— Еуклідес, ідіть обпатрайте курку!

— Ні, патрайте самі!

І так до другої години ночі.

6 липня. Сеньйор Мануель пішов, а я ще трохи полежала. Потім підвелася і принесла води. Ще й досі бридко від балачок, що наслухалася біля колонки. Говорили там, що Д. втікає до коханця, а Р., сестра Б., не помине жодного чоловіка, щоб не віддатися йому. Що Х. Р. липне до рідної доньки!. Він стає перед нею в чому мати народила і просить:

— Іди до мене, моя донечко!

Я вже втомилася слухати таке про Х. Р. — на лихо, він ще й мій сусід. Цього чоловіка й близько не можна підпускати до дітей.

Вислухавши жіночі пересуди, я сказала їм:

— От тому я й кажу, що фавела — свинюшник Сан-Паулу.

Набрала в свою бляшанку води і подякувала богові, що можу піти звідси. Вже йшла від крана, коли Е. розповіла, як попросила в батька грошей на черевики, а той відповів:

— Якщо поспиш зі мною... дам сотню.

Вона віддалася йому, та батько дав їй тільки півсотні. Спересердя дівчина порвала гроші й викинула. І. підібрала їх і посклеювала.

То хіба після всього цього фавела — не пристановище самого диявола?

...Зготувала сніданок і сіла писати. Ніяк не заспокоюся — світ такий брудний, що не хочеться жити в ньому. Сіла на осонні погрітися. Ми скривджені життям, безпритульні в цьому світі, завжди відчуваємо зовнішній і внутрішній холод.

Поступово до мене повернувся бадьорий настрої і, коли вже смеркло, я навіть, заспівала. Мені допомагали Жоао й Жозе. Підтягали і п'яні сусіди.

Ми співали про садівницю.

7 липня. ...Донья Анжеліна Прета каже, що продасть свій барак і кудись переїде, бо не в силі більше тут жити. Радію за неї. Я сама, коли виїжджатиму звідси, спалю гору ладану. Я влаштую розумовий піст — думатиму тільки про те, що приємне богам.

11 липня. ...Була вже сьома година вечора, діти ще гралися на вулиці, коли в барак влетів, наче його штовхала російська ракета, Жоао.

— Мамо, Жозе забирають до суду!

— За що?

— Він розбив каменем вітрину в автомобільній майстерні. Сторож сказав, що передасть його до суду для малолітніх.

Що ж, треба платити за вітрину. Сердячись на весь світ, встала, одяглася, поклала гроші в сумку. Взяла також газету з моїм репортажем і пішла глянути на вітрину. Вона справді була розбита: камінь вибив круглу дірку.

У вікно визирнув сторож і гукнув до Жоао:

— А тобі чого тут треба?

— Я прийшла поговорити з вами, це мій хлопець розбив вітрину, — відповіла я йому,

З сторожем ми швидко домовилися. Забравши Жозе, я всю дорогу ляла його, потім запитала, чи бив його сторож. Жозе сказав, що той тільки дуже стиснув йому руку.

Я повірила синові, коли він запевнив мене, що більше не бешкетуватиме. Взагалі, матері не можуть не вірити своїм дітям.

12 липня. ...Сьогодні зранку добре посушила собі голову, поки зготувала сніданок. Не було жиру. Поклала на сковорідку м'ясо й ковбасу разом, щоб на жирові від них засмажити рис і боби. Салат присмачила м'ясною підливою. Дітям це дуже сподобалося.

Вера завжди співає, коли поїсть м'яса.

13 липня. ...Купила на тридцять крузейро м'яса і засмутилася, бо тридцяти крузейро, які залишились у мене, мало на жир і рис. Ходила по місту, а з голови не виходила думка про дітей: як вони там, чи не кривдять їх сусіди.

Та коли зайшла в барак, вони сиділи в загончику і тихо читали «Жібі».

— Уже перестали битися? — гукнула за стінкою донья Аделаїда.

Запитала Веру, що тут було і з ким вони билися. Вона розповіла, що Жоао й Жозе побилися між собою, кинули додолу гітару, вилили у вогонь духи, зламали щітку, якою я мию підлогу, відкрили пакет із зеленою фарбою, що її я берегла, сама не знаю нащо.

...Випрасувала свою зелену спідницю, випрала блузку, знайдену на звалищі, вимилася й зодяглася. Одягла Веру, і ми пішли в центр. У мене було тільки шість крузейро. Думала, що коли Верин батько не переказав грошей, то й не буде за що повернутися назад.

...Стала в чергу за Вериними грішми. Черга неймовірна! Там стояли жінки за щомісячними аліментами від чоловіків, батьків наших дітей. Я кажу «наших дітей», бо сама ж я теж із цього середовища. Кажуть: коли тебе вплели у вінок, то не кажи, що ти не цибуля.

Жінки не переставали ляяти своїх чоловіків.

— Мій — грубий, справжній жеребець!

— А мій — осел. Плюгава нікчема! Якось він їхав поїздом, так я молила бога, щоб сталася катастрофа, щоб його дідько вхопив!

— Хто ваш адвокат? — запитала я жінку, що стояла позад мене.

— Доктор Вальтер Аймбере.

— І в мене теж він. Але він мені дуже не подобається.

Одержала багато грошей — аж двісті п'ятдесят крузейро.

Вера посміхалася й казала:

— Тепер мені тато подобається.

Зайшли у взуттєву крамницю, купили Вері черевики. Коли Вері приміряли черевики, вона сказала:

— Знайдіть мені такі черевики, щоб ніколи не подерлися, бо мама не має за що купити інші. А я не хочу ходити боса.

...Зайшла в крамницю сеньйора Едуардо, купила кілограм рису. Залишилося сім крузейро. Тільки покрутившись по центру, ми витратили двадцять п'ять крузейро. Місто — це вампір, що висмоктує з нас кров.

15 липня. Коли я прокинулася, Вера вже не спала.

— Мамо, сьогодні мій день народження? — спитала вона мене.

— Так, вітаю тебе, бажаю тобі щастя!

— А ти зробиш мені торт?

— Не знаю. Якщо дістану грошей...

Запалила вогонь і пішла по воду. Жінки кричали, що мало води.

...Сміття вже позгрібали, і я збрала зовсім мало паперу. Зайшла на фабрику пошукати старого ганчір'я. Відчула, що паморочиться в голові, і вирішила завітати до доньї Анжеліни попросити трошки кави. Донья Анжеліна напоїла мене кавою, мені полегшало, і я подякувала їй.

— Це від голоду. Вам треба добре їсти.

— Для цього треба добре заробляти...

...Я схудла на вісім кілограмів. На мені вже майже немає м'язів. Пропало й те, що було. Набрала паперу й пішла. Проходячи повз вітрину, несподівано побачила там себе і одвернулася. Мені здалося, що переді мною привид з того світу.

...Підсмажила риби і зробила поленту, щоб дати дітям до риби. Зайшла Вера, побачила в казанку поленту й закапризувала:

— Оце такий торт? Я ж сьогодні іменинниця!

— Це не торт, а полента.

— Я не люблю поленти!

Вона принесла молока, і я дала їй поленту з молоком. Вера їла й плакала.

Хто я така, щоб пекти торти?

18 липня. Йдучи збирати папір, зустріла донью Беніту, матір чорної Нени. Кажу «чорної Нени», бо тут у фавелі є й біла Нена. Вона розповіла мені про хлопчика, який загинув на кабелях компанії «Лайт». Коли я почула, що це молочний син Лаури, то аж скрикнула: я ж добре знала його.

Лаура на час пологів лягла в родильний будинок. Та немовля, народившись, одразу ж померло. Лаура затужила, бо дуже хотіла мати дитину. Поруч неї лежала одна молода мати і теж скаржилася на свою долю. Вона заздрила Лаурі, що в тої померла дитина, А в неї народився здоровий син, хоч вона бажала йому смерті.

Побачивши, що її сусідка плаче, Лаура здивувалася:

— Чого ви плачете, у вас же син живе, та ще й такий славний?

І жінка розповіла. Приїхала вона з півночі дівчиною. А в Сан-Паулу нагуляла собі дитину. Батько дитини не захотів одружуватися з нею. Тепер рідні пишуть, щоб вона повернулася додому, а з дитиною вона повернутися не може. Якщо Лаура хоче, вона віддасть їй свого хлопчика.

Лаура так зраділа дитині, наче їй дали все золото світу. Вийшовши з лікарні, вона не приховувала, що її дитина померла і що вона взяла собі чужого хлопчика. Лаура дуже любила його. Попросив син, і вона купила телевізор. Хлопчині було вже дев'ять років, він ходив у другий клас. І ось маєш — така несподівана смерть.

У нас один спосіб народжуватись, а померти — тисячі.

...Сьогодні в смітті багато паперу, та багато й тих, хто збирає його. Вони збирають папір, а потім валяються п'яні.

Я запитала одного такого:

— Чому ви так марнуєте зароблені гроші?

— А навіщо мені берегти їх? У моєму житті попереду вже нічого привабливого немає. Я й думати не можу про сім'ю, сім'я починається з двох, а потім зростає.

Він знову з докором глянув на мене і сказав:

— До чого ці балачки? Ми вже стоїмо над безоднею. Знаєте, де я сплю? Під мостом.

І взагалі я вже ненормальна людина. О, як мені хочеться вмерти!

— Скільки вам років?

— Двадцять чотири. Але життя вже стало для мене нестерпним.

«Хто пише, тому хочеться бачити в світі красу, — думала я після цієї розмови, — а я бачу тільки кривду та скорботу».

22 липня. Десь о п'ятій годині ранку почали гиркатися Терезинья і Еуклідес.

— Адальберто! Вставайте та підіть купіть горілки.

— А ви що, може, сядете писати? — в'їдливо відповідав Еуклідес. — Чи, може, підете позбираєте папір, а тоді вже напишете, як живуть інші?

Я схопилася з ліжка, взяла палицю від щітки, щоб показати йому, як-то мене дражнити, знущатися з моєї тяжкої праці.

Кілька разів грюкнула палицею в стінку, вони замовкли і більше вже не балакали.

26 липня. ...Десь о сьомій годині вечора сеньйор Адальберто почав лаятися з дружиною. Спершу докоряв їй, що вона розбила годинник, а потім розкричався на всю фавелу і почав бити її. Жінка, в свою чергу, зняла крик. Я намагалася не звертати на них уваги, бо вже звикла до їхніх сімейних сварок з бійкою й криками. Розбороняти їх кинулася донья Роза. І тут хтось закричав, що сеньйор Адальберто вбиває жінку. Нібито він ударив її по голові якоюсь залізякою. Це мене так розхвилювало, що розболілася голова, а серце закалатало, як ті колеса швидкого поїзда.

Через тин почали стрибати чоловіки, щоб захистити нещасну жінку. Відчинили двері, й до барака зразу ж набилося повно жінок і дітей.

Та на них налетів розлютований Адальберто;

— Ану забирайтеся геть, наволоч! Ви що, до тещі в гості поприходили?

Всі кинулися тікати. Душ двадцять водночас намагалися проскочити на вулицю. Топтали й душили дітей. Хтось ударив Веру ногою, і вона впала на землю. Мало не затоптали дітей Жуани. А інші фавеляни стояли й сміялися. Але ж тут плакати треба, а не сміятись, розігрувалася не комедія, а драма.

28 липня. ...Писала, і сьогодні ніхто мені не заважав. Коли почало сутеніти, пішла за Верою. В фавелі саме збирався натовп цікавих, щоб подивитися на сварку між негритьяною, яка недавно оселилася тут, і Лейлою та Петітою. Досить вже з мене таких видовищ!

У фавелі вже горіло світло. Двері до Лейлиного барака були зачинені, але цілий гурт дітей заглядав туди у віконце. Я обминула їх, щоб не червоніти перед дітьми.

А потім прийшов Жозе й почав розказувати своїм:

— Ага, а я щось бачив!

— А що?

— Я бачив, як Чіко робить непристойне з П.

Я промовчала, а він вів далі:

— Чіко робить непристойне з П., а поруч стоїть Ванільда і дивиться.

А Ванільді тільки два роки!

30 липня ...Писала допізна, бо мене мучить безсоння. А коли лягла, заснула одразу, й приснилося мені, ніби я в новому домі і у мене все є. Боби стоять мішками. Я дивилась

на своє багатство і не могла натішитися. «Тепер нічого в нас робити злидням, — сказала я і закричала: — Ану геть звідси, злидота».

Прокинулася Вера й здивовано запитала:

— Кого це ви так виганяєте?

31 липня. ...Взяла на двадцять крузейро жирного м'яса, бо в мене немає жиру. Зайшла до сеньйора Едуардо купити рису, залишивши мішки з папером на вулиці. А Вера поклала на мішок м'ясо; біг собака, вхопив і поніс.

— Ах ти ж негідниця, роззява! — накинулася я на Веру. Сьогодні ти в мене наїсися...

— Годі вам, мамо! — перебила вона мене. — Коли я зустріну того клятого пса, я покажу йому, як красти чуже м'ясо.

...Прийшла додому страшенно голодна. Пробігла кішка, а я подумала: ніколи не їла котів, та якби зараз хто запропонував підсмаженого, з томатом і цибулею, я не відмовилася б. Чого тільки не зробить з людиною голод!

Сказала дітям, що сьогодні їсти нічого. Вони зажурилися.

1 серпня. Лягла, та заснути не могла, бо дуже перевтомилася. Почула, як щось шарудить у бараці. Встала подивитися. То була кішка. Я усміхнулася: їжа сама прийшла в хату. Але кішку пожаліла.

4 серпня. На світанку йшов дощ. Зварила каву й послала Жоао купити на п'ятнадцять крузейро хліба. П'ятнадцять позичила в Адальберто. По воду не ходила, остобісіло вже стояти в тій клятій черзі.

Залишила Веру в ліжку, а сама подалася в місто. З неба сіялась дрібна й холодна мряка. Добре, що підбрала в смітті старі черевики. По дорозі перестріла мене донья Есмеральда й лопросила позичити двадцять крузейро. Я їй дала тридцять, бо в неї семеро дітей, а чоловік божевільний.

Побрела звичною дорогою. Збирала папір, брухт та різне лахміття.

...Зустріла одного сліпого, і між нами відбулася така розмова:

— Скільки вже років, як ви втратили зір?

— Десять.

— Це, мабуть, дуже тяжко.

— Ні, бо все, що робиться з волі господньої, легко.

— А через що ви осліпли?

— Від виснаження.

— І не можна було вилікуватися?

— Ні. Мені треба зробити пересадку рогівки, а хто ж дасть на це живе око?

— То ви бачили і знаєте, яке сонце, квіти, зоряне небо?

— Так, бачив, дякувати богам.

6 серпня. Сьогодні день народження Жозе. Він з 1950 року: найкращий вік. Та він шкодує, що такий малий, а то позалицявся б до Кларінди.

...Пішла з дому, забравши з собою Веру. Назбирала паперу, знайшла в смітті старі черевики і продала їх за двадцять крузейро. Повернулася у фавелу. Купила півкілограма м'яса і зробила біфштекс. Пообідала.

7 серпня. ...Знайшла два паперові мішки і заробила сорок п'ять крузейро. Це дуже мало: що за ці гроші купиш? Повернулася і ще назбирала трохи клоччя. Продала і заробила ще тридцять три крузейро. Довго вагалася, поки придумала, що зварити. Мила посуд, коли в двері хтось постукав.

— Це донья Терезінья Бекер! — вигукнув Жозе.

Донья Терезінья дала мені п'ятсот крузейро. Я довго дякувала їй, кажучи, що тепер куплю Жозе взуття. Провела її аж до автомашини. Зайшла до Чіки, похвалилася грішми, сказавши, що їх дала мені моя біла мама, донья Терезінья.

8 серпня. ...У фавелі помер хлопчик. Ховали його о дев'ятій. Негри, що зібралися провести померлого в останню дорогу, найняли вантажну машину і взяли з собою гітару, бубон та горілку.

— Коли помирає японець, живі співають. Будемо співати й ми, — сказав Зіріко.

...Велике зло в фавелі — злодії. Вночі крадуть, а вдень сплять. Якби я мала більше сил, нізащо б мої діти не жили в цьому кублі. Якщо бог дасть, піду звідси, не оглядаючись.

12 серпня. ...Зібралася піти одержати Верині гроші. Позичила в сеньйора Луїса три крузейро, один знайшла в сумці — мало, щоб проїхати автобусом. Зустріла одного сусіда і попросила один крузейро в нього. Так сіла в автобус.

...Ішла під дощем, не накриваючись, бо в мене немає парасольки. В центрі почула нарікання, що на ринку немає бобів, що торгаші навмисне не продають боби, наганяючи ціну. А хіба зараз ще малі ціни?

Ні, важко жити біднякові в цьому світі.

В суді виявилось, що сеньйор Х. А. М. В., Верин батько, не переказав грошей. Він уже кілька разів просив, щоб я не розголошувала його імені в своєму щоденнику, бо його підлеглі сміятимуться з нього. Але ж він зовсім не заслуговує на це. Він живе добре, а дає на Веру тільки двісті п'ятдесят крузейро. Заходить тільки тоді, коли я друкуюся. Все розпитує, скільки я заробила...

13 серпня. Встала о шостій. Мало не заплакала від злості на таке життя: немає грошей навіть на хліб. Хлопці пішли до школи, а Вера залишилася дома. Вийшла сьогодні сама, бо нахмарило на дощ. Збирала клоччя й картон. Заробила тридцять крузейро і засмутилася: хіба це гроші? А голод мучив. Випила чашку кави з молоком і з'їла булочку. Коли повернулася у фавелу, Вера сиділа на підвіконні й дивилася на машини, що понаїжджали сюди. Знімали фільм «Промесінья». Побачила юрбу навколо операторів і собі пішла глянути. Повернулася додому, розігріла дітям їжу. Трохи рису й риби. Діти з'їли все і залишилися голодні.

Чому Ісус Христос не зробив так, щоб цієї риби було більше?

Бачилася з сеньйором Мануелем. Коли поверталася з паперового складу, він перестрів мене. Давав двісті крузейро, але я не взяла.

— Ви мене більше не любите?

— Просто в мене багато роботи, і я не маю часу на те, щоб розважатися з чоловіками. Для мене головне зараз — купити пристойний будиночок для своїх дітей. З чоловіками мені ніколи не щастило, тому я нікого й не покохала. Чоловіки, що ввійшли в моє життя, тільки ускладнили його дітьми, яких мені тепер доводиться виховувати самій.

Він забрав свої гроші, попрощався й пішов.

Помила посуд і пішла на склад, продала клоччя й брукхт, заробила двадцять один крузейро.

...Хотіла подивитися, як знімають «Промесінью». Розпитала про імена керівників зйомки для свого щоденника.

— Кароліно, чи правда, що це приїхали зносити фавелу? — питали мене жінки.

— Ні. Вони просто знімають кінофільм. Звичайно, нікому не подобається фавела, але декому вона потрібна. А ці знімають тут подвиги Промесіньї. Але ж Промесінья не з" нашої фавели.

Коли артисти сіли обідати, то жителі фавели мало не накинулися на них. Ще б пак! Курчата, пиріжки, смажене м'ясо, пиво. Я захоплена вихованістю артистів. «Вера Крус» — це національна кінокомпанія, що заслуговує на особливу похвалу. Артисти пробули в фавелі цілий день.

У фавелу подивитися зйомки насунуло стільки народу, що просто страх. Навіть Беніто прийшов. Я запитала, чи він уже знімався, у нього непоганий голос.

— Ні, тепер я не популярний.

15 серпня. Люди, що проходили по Віа Дутра й бачили пожежників, заvertsали в фавелу глянути, чи не пожежа тут. Але їм казали, що знімають «Промесінью».

Справжня ж назва картини: «Місто в небезпеці».

16 серпня. Після обіду весь час писала. Сьогодні випрала білизну, і настрій у мене непоганий. По фавелі ходить Орландо Лопес і здирає гроші за світло. А тут є багато таких, що вмирають з голоду.

31 грудня. ...Встала о пів на четверту й пішла по воду. Потім розбудила дітей, вони напилися кави, і ми вийшли з дому. Жоао сьогодні теж збирає папір, бо хоче заробити грошей на кіно. Яка мука — нести три мішки паперу! Ми заробили вісімдесят крузейро.

З них тридцять дала Жоао.

...Ходила базарувати, завтра ж Новий рік. Купила рису, мила, гасу й цукру.

Жоао й Вера поснули, а я ще писала. Незабаром лягла і я. Прокинулася від сирен «Газети», що сповіщали про прихід Нового року. Подумала про коріди і Мануеля де Фарія. Господи, допоможи йому виграти коріду і благослови Бразілію на краще життя.

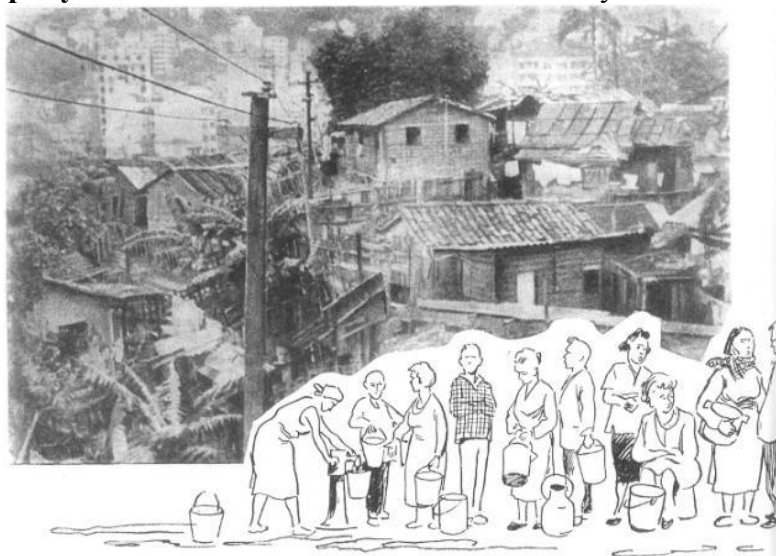
Нехай 1960 буде кращий за 1959. Ми так намучилися в 1959, що хочеться крикнути йому вслід:

Іди скоріше від нас!

Не муч більше нас!

Не повертайся ніколи до нас!

1 січня 1960 року. Встала о п'ятій годині і пішла по воду...

З португальської переклали

Лев ОЛЕВСЬКИЙ, Олександр СТАЄЦЬКИЙ та Лідія ЄГОРОВА